

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΡΙΘΜ. ΦΥΛΛΟΥ 119 ■ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1992 ■ ΣΕΒΑΤ - ΑΔΑΡ Α' 5752

ΤΑ ΝΕΑ ΔΕΛΤΙΑ ΤΑΥΤΟΤΗΤΟΣ:

Επιστημονική θεώρηση και σκοπιμότητες

ΜΕΓΑΛΟ ΘΕΜΑ έχει δημιουργηθεί τελευταία με την αναγραφή του θρησκειώματος στα νέα Δελτία Ταυτότητας, που θα αποτελούν συγχρόνως και ταξιδιωτικά έγγραφα για τις χώρες της ΕΟΚ, δεδομένου ότι στις περισσότερες από τις χώρες αυτές δεν υπάρχουν ειδικά Δελτία Ατομικών Ταυτοτήτων.

Η κυβέρνηση αρχικά, ακολουθώντας όσα ισχύουν σ' όλες τις χώρες της ΕΟΚ, όπως και σ' άλλες ευρωπαϊκές (Αυστρία, Ελβετία κ.ά.), απεφάσισε **να μην αναγράφεται στα Δελτία αυτά το θρήσκευμα**. Στη συνέχεια, κάτω από την πίεση διαφόρων ανεπιστήμων, αλλά και κάποιων επωνύμων παραγόντων, η κυβέρνηση προσανατολίστηκε στην **προαιρετική αναγραφή** του θρησκειώματος με βάση και το άρθρο 13 του Συντάγματος. Τελικά, ύστερα από την "οργή" παραεκκλησιαστικών οργανώσεων, κατέληξε **στην υποχρεωτική αναγραφή του θρησκειώματος**.

Η Επιστημονική Επιτροπή της Ελληνικής Βουλής, στην κατά το νόμο από 18.11.1991 έκθεσή της επί του νομοσχεδίου, εξέφρασε επί του συγκεκριμένου θέματος τις παρακάτω απόψεις:

"Επί του άρθρου 2 του Σχεδίου Νόμου:

.....
δ) Προβλέπεται, υπό στοιχείο ια', η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκειώματος του κατόχου της ταυτότητας. Παρόμοια ρύθμιση ισχύει και σήμερα, ενώ ο ν. 1599/1986 προέβλεπε την προαιρετική αναγραφή του στοιχείου αυτού. Η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκειώματος δεν φαίνεται να τελεί σε αρμονία με το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης που προστατεύεται από το άρθρο 13 §1 του Συντάγματος. Πράγματι, με την ανωτέρω συνταγματική διάταξη ιδρύονται μια σειρά επί μέρους δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων είναι το δικαίωμα της εκδήλωσης, αλλά και το δικαίωμα της αποσιώπησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, είτε της ύπαρξης είτε της ανυπαρξίας τους (βλ. Ν.Ν. Σαρίπολο, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, τ. Γ' 1923, σ. 334, Αλ. Σβώλο - Γ. Βλάχο, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τόμος Ι, 1954, σ. 68, Αρ. Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες, α', 1982, σ. 251, Πρ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, Α', 1991, σ. 370). Το Κράτος δεν δικαιούται να ζητήσει ή να επιβάλει έμμεσα την αποκάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων, παρά μόνον κατ' εξαίρεση, π.χ. για στατιστικούς

λόγους (απογραφή πληθυσμού), αλλά και σε αυτή την περίπτωση υπό συνθήκες που εγγυώνται την εμπιστευτική μεταχείριση της συγκεκριμένης πληροφορίας, ώστε να μη θίγεται το συνταγματικώς προστατευόμενο απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Συναφώς, το γαλλικό Conseil d' Etat έκρινε ως παράνομη και ακύρωσε μια διοικητική πράξη με την οποία επιβαλλόταν η υποχρέωση στους πελάτες των ξενοδοχείων να αναφέρουν, μαζί με τα άλλα στοιχεία της ταυτότητάς τους και το θρήσκευμα (CE, 9 juillet 1943, Ferrand, Rec. 176. Βλ. J. Morange, Libertés publiques, 1985, σελ. 171, J. Robert, Libertés publiques et droits de l' homme, 1988, σελ. 418). Εξ άλλου, κατά το άρθρο 9 §2 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία κυρώθηκε από τη χώρα μας με το ν.δ. 53/1974 και έχει υπερνομοθετική ισχύ σύμφωνα με το άρθρο 28 §1 του Συντάγματος, "Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπόμενων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπιση της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων" (βλ. G. Cohen - Jonathan, La Convention européenne des droits de l' homme, 1989, σελ. 490). Είναι προφανές, ότι τέτοιοι λόγοι δεν συντρέχουν στην παρούσα περίπτωση, ούτε άλλωστε επικαλείται κάτι τέτοιο η εισηγητική έκθεση. Θα ήταν, συνεπώς, σύμφωνη με τη συνταγματική μας τάξη η μη αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας (ή έστω η προαιρετική αναγραφή του, όπως προέβλεπε ο ν. 1599/ 1986, μολονότι και έτσι θα θιγόταν ίσως έμμεσα το σχετικό δικαίωμα των αρνουμένων την αναγραφή)".

Στη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή στις 19.11.1991 οι βουλευτές των διαφόρων κομμάτων εξέφρασαν περιληπτικά τις παρακάτω απόψεις:

■ **Εν. Ζαφειρόπουλος** (Ν.Δ., εισηγητής της πλειοψηφίας): "Εγώ πιστεύω και προτείνω να υπάρξει αυτή η λέξη θρήσκευμα, η οποία είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα. Δεν παραβιάζει τη διάταξη του Συντάγματος περί της ανεξαρτησίας της θρησκευτικής συνείδησης, ούτε παραβιάζει το απαραβίαστο αυτό δικαίωμα..."

Εικόνα εξωφύλλου: Λάρισα: Το αρχοντικό του Σαλβατόρ και της Καρόλας Αβράμ (γωνία Παλαιστίνης - Φαρμακίδου - Λέσβου). Σώζεται μέχρι σήμερα, είναι διατηρητέο και στεγάζει το κέντρο "Μούσες".

■ **Κ. Σφυρίου** (ΠΑΣΟΚ): "Εμείς, σαν ΠΑΣΟΚ, θεωρούμε ότι η διάταξη που πρέπει να γίνει δεκτή από την Εθνική Αντιπροσωπεία είναι η προαιρετική εγγραφή της ένδειξης του θρησκευματος... γιατί δεν κάνετε αποδεκτή την άποψη της Επιστημονικής Επιτροπής της Βουλής..."

■ **Ανδρέας Λεντάκης** (Συνασπισμός): "...εξίσου δεν πρέπει να αναγράφονται και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός ατόμου, οι οποίες εξίσου είναι μεταβλητές... Είναι χαρακτηριστικό αυτό που λέει η Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής, ότι: "Το κράτος δεν δικαιούται να ζητήσει ή να επιβάλλει έμμεσα την αποκάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων παρά μόνον κατ' εξαίρεσιν".

■ **Στρ. Κόρακας** (ΚΚΕ): "...το άρθρο 13 του Συντάγματος καθιερώνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και τη θεωρεί απαραβίαστη. Με την αναφορά και αναγραφή στο δελτίο της ταυτότητας του θρησκευματος αυτή η αρχή παραβιάζεται... Επίσης, η αναγραφή του θρησκευματος προσβάλλει βάνουσα το άρθρο 5 του Συντάγματος στην §1, που κατοχυρώνει την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας... σε καμία άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας δεν υπάρχει αυτή η διάταξη".

■ **Ν. Κλειτός** (υπουργός Εσωτερικών): "...το ότι θα θέσουμε στο δελτίο ταυτότητας το θρήσκευμα είναι δικό μας κυρίαρχο δικαίωμα. Επομένως, δεν μπορεί να γίνει καμιά σύγκριση, όταν λάβουμε υπόψη την εσωτερική πραγματικότητα, την ιδιουσυγκρασία του Έλληνα πολίτη και ακόμη το θρήσκευμα σήμερα, η αξίωσή της θα έλεγα, είναι καθολική να μείνει στο δελτίο ταυτότητας η ένδειξη "θρήσκευμα"... Να μείνει το θρήσκευμα είναι διάκριση τιμητική και όχι υπέρβαση συνταγματικής διάταξης να έχεις τη δυνατότητα έκφρασης της θρησκευτικής σου λατρείας..."

■ **Αναστ. Πεπινιώτης** (ΠΑΣΟΚ): "Είς ό,τι αφορά τη θρησκεία, είναι αναμφισβήτητο ότι η υποχρεωτική δήλωση του θρησκευματος είναι αντισυνταγματική, ανελεύθερη και αναχρονιστική. Αυτό είναι απολύτως βέβαιο. Το μόνο το οποίο θα έπρεπε να σκεφθούμε, είναι - και έχω διατυπώσει μια πρόταση - η προσθήκη ενός εδαφίου στο άρθρο 2 και στην §1 του άρθρου 2, που να λέει το εξής: Η δήλωση θρησκευματος είναι προαιρετική: εάν δεν δηλωθεί, το υπό ια' στοιχείο συμπληρώνεται με τη μνεία "δεν δηλώθη". Το προτείνω με κάποια επιφύλαξη".

■ **Παν. Σκοτινιώτης** (Συνασπισμός): "Θέλω να τονίσω, κύριε Πρόεδρε, ότι το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευματος, για παράδειγμα, δεν μπορεί να αναγορεύεται και να αποκτά την εθνική διάσταση την οποία έδωσε ο κύριος υπουργός των Εσωτερικών, το αν δηλαδή οι αναγραφεί ή όχι στην ταυτότητα.

Ο κ. Λεντάκης, νομίζω, έκανε μια διεξοδική ανάλυση του ζητήματος και την οποία προσυπογράφω με τις ταπεινές μου γνώσεις σε σχέση μ' αυτές που διαθέτει ο κ. Λεντάκης, τουλάχιστον για το συγκεκριμένο ζήτημα. Αλλά νομίζω ότι αδικούμε την διάσταση αυτή του προβλήματος, αν την εξαρτώμε από το αν θα γραφεί το θρήσκευμα και στο δελτίο της ταυτότητας.

Σε τελευταία ανάλυση, κύριε υπουργέ, πρέπει ν' απα-

ντήσετε και ν' απαντήσετε τεκμηριωμένα, αν υπάρχει διαφορετική γνώμη στην τεκμηριωμένη ανάλυση της Επιστημονικής Επιτροπής, η οποία αποδεικνύει με αδιάσειστα στοιχεία - και δεν χρειάζεται να τα επαναλάβω, ήδη ακούστηκαν - την αντισυνταγματικότητα αυτής της ρύθμισης πέρα από την αναχρονιστικότητα, για την οποία και άλλοι συνάδελφοι μίλησαν και εγώ επαναλαμβάνω. Πρέπει, συνεπώς, να μας δώσετε μια πειστική απάντηση, γιατί επιμένετε σ' αυτή τη διάταξη..."

■ **Κων. Σαψάλης** (Ν.Δ.): "Σ' ό,τι αφορά το θρήσκευμα, ο εισηγητής της πλειοψηφίας κ. Ζαφειρόπουλος, έγκριτος νομικός, ανέλυσε τους λόγους για τους οποίους πρέπει το θρήσκευμα να μπει, αλλά και ο κύριος υπουργός αναφέρθηκε σ' αυτούς... Για πάρα πολλούς λόγους είναι ανάγκη να μπει το θρήσκευμα, αγαπητοί συνάδελφοι, στην ταυτότητά μας. Είναι ανάγκη, όχι μονάχα γιατί όλοι οι άνθρωποι οι οποίοι περί τη θρησκεία ενασχολούνται το επιθυμούν, αλλά γιατί εμείς οι ίδιοι θα πρέπει να το θέλουμε και γιατί για λόγους εθνικούς αυτό επιβάλλεται. Και σ' ό,τι αφορά την υποστήριξη των λόγων αυτών, αναφέρομαι στα όσα οι συνάδελφοι της αντιπολίτευσης είπαν.

■ **Χρ. Ροκόφυλλος** (ΠΑΣΟΚ): "...Η μία έχει να κάνει με το θρήσκευμα. Ήταν πράγματι, πάρα πολύ σημαντικά όσα συμπυκνώνονται με την τεράστια παιδεία του μας έδωσε ο Ανδρέας Λεντάκης σήμερα, για τη σχέση, την τόσο στενή και τόσο αξεδιάλυτη, ανάμεσα στο Χριστιανισμό και τον Ελληνισμό.

Θα ήθελα να προσθέσω, με την πείρα του ανθρώπου που έζησε πολύ στο εξωτερικό, ότι και σήμερα η Ορθόδοξη Εκκλησία μας είναι για τους Έλληνες μεταναστες της αλλοδαπής κιβώτιος και ασπίδα για τη διάσωση του Ελληνισμού. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να υποχρεώσουμε τον κόσμο να γράφει τη θρησκεία στην ταυτότητα. Ούτε και κερδίζει σε τίποτα η θρησκευτικότητα του ατόμου ή η αϊγλή της Ορθόδοξης θρησκείας με το να αναγράφουμε στην ταυτότητα ποιά είναι το θρήσκευμα του κατόχου της. Η θρησκεία είναι μια εσωτερική σχέση του ατόμου με το θείο και δεν προσφέρεται σε έκθεση προς το κοινό, παρά μόνο στο βαθμό που εκείνος που έχει αυτή τη σχέση το θέλει, κάθε φορά με τον τρόπο που ο ίδιος επιλέγει, να διακηρύσσει αυτόν του τον δεσμό με ορισμένη θρησκεία.

Γι' αυτόν το λόγο νομίζω ότι μάλλον κάνουμε ζημιά, εκτός πια και αν θέλουμε να δημιουργηθεί η εντύπωση στους ξένους πως βάζουμε αυτή την ένδειξη μήπως τυχόν και μεταχειρισθούν οι αρχές μας κατά διαφορετικό, επομένως κατά δυσμενή, τρόπο κάποιους που θα συμβεί να μην έχουν την Ορθόδοξη θρησκεία ως θρήσκευμά τους. Θέλουμε αυτή την εντύπωση να δημιουργήσουμε στο εξωτερικό, όπου πούθενά δεν υπάρχει η ένδειξη για το θρήσκευμα στις ταυτότητες των ανθρώπων;

Όλοι σχεδόν στη Γαλλία είναι καθολικοί, παρά ταύτα δεν υπάρχει ένδειξη για θρήσκευμα στις ταυτότητες. Το ίδιο συμβαίνει στην Ελβετία, στη Γερμανία, σε όλες τις άλλες χώρες της Ευρώπης. Δε νομίζω πως έχουμε εμείς κάποιον ειδικό λόγο να αποτελέσουμε εξαίρεση σ' αυτό και ούτε αυτό μειώνει σε τίποτα τη σχέση μας, την άρρηκτα δεμένη και ιστορικά και στο παρόν με τη χρι-

σπιανική, την Ορθόδοξη, την Ελληνοορθόδοξη, όπως διεθνώς είναι γνωστή, θρησκεία μας.

■ **Ιωάν. Ανθόπουλος** (ΠΑΣΟΚ): "Θέλω να τονίσω, ότι από τη στιγμή κατά την οποία θέλουμε μια ευθυγράμμιση με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο θέμα της ταυτότητας πρέπει οπωσδήποτε να λαμβάνουμε υπόψη τα στοιχεία που περιέχουν οι αντίστοιχες ευρωπαϊκές ταυτότητες που ήδη έχουν εκδοθεί και κυκλοφορούν. Υπάρχει στα χέρια μας, με μέριμνα του ίδιου του κυρίου υπουργού, μια κατάσταση απ' όπου φαίνεται στο 50% των χωρών της ΕΟΚ ποιά στοιχεία περιλαμβάνονται κατά κανόνα στα νέα δελτία ταυτότητων. Πουθενά, κύριε υπουργέ, δεν βλέπω να υπάρχει θρησκευμα. Θα συνταχθώ οπωσδήποτε με όλες τις φιλοσοφικές, ιστορικές, νομικές αναλύσεις που έγιναν πάνω στο θέμα. Θα συνταχθώ οπωσδήποτε με το ότι η θρησκεία και η γλώσσα συνθέτουν τα δύο κύρια στοιχεία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.

Αλλά χωρίς να μου λείπει και εμένα η αντίστοιχη ευαισθησία, δεν μπορώ να παραγνωρίσω το γεγονός ότι σε κανένα ευρωπαϊκό δελτίο ταυτότητας δεν υπάρχει το θρήσκευμα. Και ίσως πρέπει να αποδεχθούμε και τη λογική που επέβαλε αυτή την απόλπιψη ή τη μη συμπερίληψη του θρησκευματος.

■ **Βασ. Παπαδόπουλος** (ΠΑΣΟΚ): "...Έχω όμως την υποχρέωση να πω, ότι όταν ο υπουργός των Εσωτερικών εξήγγειλε αυτό το νομοσχέδιο, είπε ότι καταργείται το θρήσκευμα από την ταυτότητα. Τότε δεν εξηγήθησαν, όπως ειπώθηκε και όπως πιστεύεται πεπληγμένα σ' αυτό τον τόπο κάποιες παραθρησκευτικές οργανώσεις. Και επιτέλους, για κάποιους ανθρώπους που έχουν κάποιες απόψεις, σε οποιεσδήποτε οργανώσεις και αν ανήκουν, πρέπει να μιλάμε με σεβασμό απ' αυτό το χώρο, γιατί και αυτοί σέβονται την αγωνία που έχει ολόκληρος ο κόσμος από την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έχουν αγωνία και αυτοί οι άνθρωποι για την προστασία της προσωπικότητας του ατόμου και για την τιπote άλλο. Τότε όμως υπήρξε εξέγερση και Ελλήνων βουλευτών και από τη μεριά της κυβέρνησης κατέθεσαν ερώτηση και είπαν ότι δεν πρέπει να παραιοφθεί το θρήσκευμα. Αλλά και από τη μεριά του ΠΑΣΟΚ και υπήρξε αντίδραση και είστε και σεις, κύριε Πρόεδρε, ένας εκ των συναδέλφων που καταθέσατε ερώτηση γι' αυτό το θέμα, όπως και οι συνάδελφοι Μπαντουβάς και Γλαβίνας. Και υπήρξαν και άλλες φωνές προς αυτήν την κατεύθυνση. Υπήρξε η διαμαρτυρία της "πρωτοβουλίας για την παγκόσμια ενότητα της Ορθοδοξίας". Υπήρξε διαμαρτυρία της "Συντονιστικής Επιτροπής Ορθοδόξου Ιερού Αγώνος" για την κατάργηση ηλεκτρονικού φακελώματος; Υπήρξαν διαμαρτυρίες από πολλά σωματεία, αλλά δυστυχώς δεν έχω το χρόνο να τα αναφέρω. Υπήρξε επίσης διαμαρτυρία της "Συντονιστικής Επιτροπής του Ελληνοορθόδοξου Κινήματος Σωτηρίας".

Και υπάρχει σ' αυτόν τον τόπο η πλειοψηφούσα άποψη, ότι πρέπει να μπει επιτέλους το θρήσκευμα. Υπάρχουν όμως και άλλες απόψεις που είναι συνεπείς προς τη φωνή του Συντάγματος, προς το άρθρο 13, που υποστηρίζουν ότι το θρήσκευμα πρέπει να είναι προαι-

ρετικό στην ταυτότητα. Το ερώτημα όμως είναι ποιός έβγαλε την Ορθοδοξία από το Σύνταγμα το 1975;

Κύριε υπουργέ, τώρα γίνεται αγώνας να μπει ή να μην μπει η Ορθοδοξία στην ταυτότητα. Το ερώτημα όμως του ιστορικού θα είναι, ποιός έβγαλε την Ορθοδοξία από το Σύνταγμα του 1975; Και στο Σύνταγμα του '52 και στο Σύνταγμα του '27 και στο Σύνταγμα του '11 και στα ψηφίσματα των εθνικών μας συνελεύσεων υπήρχε η ιδεολογική κατεύθυνση γραμμή, η Ορθοδοξία και ο Ελληνισμός, όπως στο άρθρο 16 του αντίστοιχου Συντάγματος του '52.

Κύριοι συνάδελφοι της παρατάξεως από την άλλη μεριά, να μην υπάρχει καπηλεία σ' αυτόν το χώρο, καμίας πλευράς, διότι όλοι φταίμε, όλα τα κόμματα φταίμε προς αυτήν την κατεύθυνση. Και υπάρχει ανάγκη άλλης ενατένισης, άλλης θεώρησης προς την υπόθεση που λέγεται Ορθοδοξία.

Χαιρόμαστε, κύριε υπουργέ, γιατί μεταγνώσατε και φέρατε στη Βουλή διαφορετικού τύπου νομοσχέδιο. Το Σύνταγμα μας εμποδίζει ευθέως να πούμε ότι πρέπει να είναι υποχρεωτικό το θρήσκευμα στην ταυτότητα, διότι αυτό θα αποτελούσε παραβίαση του Συντάγματος.

Αλλά θα πρέπει να σταθούμε εκεί, κύριε Πρόεδρε, ή πρέπει να ταχθούμε με την άποψη η οποία πλέον είναι η άποψη ολόκληρου του ελληνικού λαού. Είναι άποψη του άγραφου Συντάγματος και θα πρέπει να είναι υποχρεωτική καταγραφή του θρησκευματος; Και αν θέλετε, θα πούμε ότι δεν είναι μόνο θρησκευτικό στοιχείο η Ορθοδοξία, είναι και πολιτιστικό στοιχείο και σαν τέτοιο δεν το απαγορεύει κανένα Σύνταγμα, να γράφεται οπουδήποτε εκεί που προσδιορίζεται η ταυτότητα του Έλληνα. Και την ταυτότητα του Έλληνα την προσδιορίζει και η θρησκεία και η γλώσσα, που θα πρέπει υποχρεωτικά να υπάρχουν σε αυτή...".

■ **Γεώργιος Δρυς** (ΠΑΣΟΚ): "...Τέλος, ως προς το θρήσκευμα, νομίζω κύριε υπουργέ, ότι πραγματικά πολυτιμολογείτε εισάγοντας εδώ την υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευματος. Επιχειρείτε να οικειοποιηθείτε έτσι τη θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων πολιτών. Η υποχρεωτική αναγραφή, κατά την άποψη μου, θα δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα απ' αυτά τα οποία θέλετε σεις να επιλύσει. Η επιχειρηματολογία ότι γίνεται για την ενίσχυση του κύρους και της απόδοσης σεβασμού προς την ορθοδοξία και την τόνωση της ταύτισης του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού κανέναν δεν πείθει, διότι ελάχιστα προωθούνται οι ιδέες αυτές με τις νέες ταυτότητες".

Τέλος, το Ποινικό Εφετείο της Θεσσαλονίκης, σε εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, έκρινε ότι

"θρησκευτική ελευθερία σημαίνει το δικαίωμα να πρεσβεύει κάποιος οποιαδήποτε θρησκεία ή να είναι άθεος και το δικαίωμα να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή άθρησκοες πεποιθήσεις του και να τις εκδηλώνει ή όχι".

Τα συμπεράσματα για κάθε αντικειμενικό αναγνώστη βγαίνουν αβίαστα από μόνα τους. ■

Αρχαία Συναγωγή στην Ιερουσαλήμ που λειτουργούσε επί ραββινείας του Ναχμανίδη (Ραββίνος Μοσέ Μπεν Νάχμαν), όπως απεικονίζεται και περιγράφεται σε οδηγό του 16ου αιώνα των Ιερών Τόπων της Παλαιστίνης.

Ο Ιουδαϊσμός της Διασποράς

Του Καθηγητή κ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ

Στο πραγματικά περιπούδαστο νέο σύγγραμμα του καθηγητή κ. Π. Χρήστου **Ελληνική Παρουσία στην Παλαιστίνη** (Θεσσαλονίκη, εκδοτικός οίκος Κυρομάνος, 1990), μεγάλο τμήμα καταλαμβάνουν οι σχέσεις Ιουδαίων και Ελλήνων κατά την αρχαιότητα και τους πρώτους αιώνες της νέας εποχής. Μεταφέρουμε παρακάτω τις σελίδες 61 - 69 του βιβλίου, που αφορούν τη δημιουργία της Εβραϊκής Διασποράς.

Ο ι ατέλειωτοι εισβολείς σ' αυτήν τη λωρίδα γης που ενώνει δύο ηπείρους, στην Παλαιστίνη, έδιδαν τους Ιουδαίους να μεταναστεύουν· και αυτοί οι τόσο αφοσιωμένοι στον τόπο τους άνθρωποι έγιναν οι διασημότεροι μετανάστες της ιστορίας. Μόνη της η λέξη διασπορά φέρει στη σκέψη τους Ιουδαίους.

Ακόμη και πριν από την ελληνική διάπλωση, είχαν σχηματίσει περιορισμένης εκτάσεως κοινότητες στη Βαβυλώνα και την Αίγυπτο, οδηγημένοι εκεί από τους ίδιους τους κατακτητές ως αιχμάλωτοι¹, ή με ιδική τους θέληση γι' ασφάλεια. Κατά τους χρόνους των Πτολεμαίων παρατηρείται μια συνεχής ροή προς την Αλεξάνδρεια, όπου ήταν απαραίτητα πολλά χέρια για την εξυπηρέτηση της νέας κοσμουπόλεως².

Κατά τους χρόνους του Ιησού Χριστού οι Ιουδαίοι ήταν εγκατεστημένοι σε κάθε γωνιά της γης³, φυσικά της τότε γνωστής. Σύμφωνα με νεωτέρους υπολογισμούς, αυτή την εποχή οι Ιουδαίοι της Παλαιστίνης έφθαναν το μισό εκατομμύριο, ενώ στη διασπορά εξούσαν γύρω στα τέσσερα εκατομμύρια. Για την Αίγυπτο έχουμε μαρτυρία του Φίλωνος, ο οποίος βεβαιώνει ότι οι εκεί Ιουδαίοι έφθαναν το ένα εκατομμύριο⁴ μέσα στα επτά και μισό ε-

κατομμύρια του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Αν και οι αριθμοί αυτοί φαίνονται υπερβολικοί, εκτός από τον πρώτο, δεν πρέπει να νομίσουμε ότι απέχουν πάρα πολύ από τα πράγματα.

Η μεγάλη αυτή διόγκωσις των οφείλεται στο γεγονός ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ήσαν απηλλαγμένοι από τη στράτευση και απέφευγαν τις απ' αυτή την αιτία απώλειες. Μερικοί ερευνηταί προβάλλουν και το γεγονός ότι προσείλκυαν μεγάλο αριθμό αλλοεθνών προσηλύτων, η άποψις όμως αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή χωρίς επιφύλαξη, διότι από την άποψη της θρησκευτικής μεταστροφής πληθυσμού δεν είχαν μόνο κέρδη, αλλά και ζημιές, ίσως μάλιστα περισσότερες ζημιές. Ίσως τα υπολείμματα των Φοινίκων, που ευρίσκονταν σ' όλες τις ακτές της Μεσογείου βαθμιαίως αφομοιώθηκαν με τους Ιουδαίους.

Οι Ιουδαίοι αυτοί της διασποράς με τον καιρό επλούτησαν και αναδείχθηκαν σε σοβαρούς παράγοντες οικονομικής προόδου με όπλα την εργατικότητα και την αλληλεγγύη. Δεν ομιλούν βεβαίως τώρα ούτε την εβραϊκή, ούτε την αραμαϊκή, ομιλούν την ελληνική, φυσικά με εντόνους ιδιωματισμούς, και έχουν ελληνικούς τρόπους· είναι και αυτοί "ελληνισταί" στο σύνολό τους, αν και κάπως εξωτερικά. Μόνο οι νομοδιδάσκαλοι τους, καθώς και μερικοί λόγιοι γνωρίζουν ολίγα εβραϊκά.

Αλλ' αν γλωσσικώς και οικονομικώς είναι προσαρμοσμένοι στο ελληνικό περιβάλλον, δεν έχουν χάσει ούτε την εθνική υπερηφάνεια, ούτε τον θρησκευτικό ζήλο, δύο συναισθήματα που είναι αναπόσπαστα δεμένα στη σκέψη τους.

Κατά την ελληνιστική εποχή, όπως και κατά την κλασική, η πορεία κάθε κανονικού πολίτη επερνούσε από δύο στάδια, την παιδεία και την πολιτεία. Το πρώτο, που

περιελάμβανε την εκπαίδευση στο γυμναστήριο και στο σχολείο, εκάλυπτε την πρώτη εφηβική ηλικία, το δεύτερο, που περιελάμβανε τη συμμετοχή στη ζωή της πόλεως, την πολιτική, τη στρατιωτική, την κοινωνική, τη θρησκευτική, ολοκληρωνόταν κατά το τέλος της εφηβείας.

Αυτό όμως το τελευταίο σημείο είναι εκείνο που εμπόδιζε τους Ιουδαίους να προχωρήσουν στο δεύτερο στάδιο. Διέρχονταν συχνά ελληνικήν "εφηβείαν" με εκπαίδευση κανονική, αλλά δεν επροχωρούσαν στην "πολιτείαν", διότι αυτή επέβαλλε και καθήκοντα θρησκευτικά, που περιέκλειαν προσφορά θυσίας στα είδωλα και στον αυτοκράτορα.

Δεν εγίνονταν λοιπόν "πολίται" οι Ιουδαίοι και μόνον κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ορισμένοι από αυτούς αποκτούσαν αυτήν την ιδιότητα με χρήματα. Αφού λοιπόν δεν ήταν πολίτες της πόλεως και της οικουμένης, είχαν ιδιόκοιτους "πολίτευμα"⁵, δηλαδή μια συνταγματική κατάσταση εθνικής ομάδος απροσάρμοστης στο επίσημο κοινωνικό σύνολο, αλλά ικανής να συνεργασθεί με ένα είδος κοινοτικής αυτοδιοίκησης.

Έχουν παντού εθνικοθρησκευτικές κοινότητες με κέντρα τις συναγωγές και με κοινοτικούς άρχοντες τους επιστάτες και θρησκευτικούς τους αρχισυναγώγους. Θεωρούν χρέος των να επισκεφθούν τουλάχιστον μια φορά στη ζωή τους την Ιερουσαλήμ ως προσκυνηταί και προσφέρουν ο καθένας ένα δίδαρχμο το χρόνο για τις ανάγκες του ναού και των ιδρυμάτων της μητροπόλεως, έως ότου υπάρξει ναός. Πιστεύουν ότι στην εκτίμηση του Θεού στέκονται σε υψηλότερη θέση από τους ειδωλολάτρες, τα "έθνη", τους "γχογίμ", όπως τους ονόμαζαν⁶.

Η θρησκευτική υπεροψία τους, η μεταξύ τους χαρακτηριστική αλληλεγγύη και ο απομονωτισμός τους απέναντι στους "ακαθάρτους" ειδωλολάτρες προκαλούσαν το μίσος αυτών των τελευταίων. Έτσι, πολύ ενωρίς εδημιουργήθηκε ένα διεθνές αντιιουδαϊκό κλίμα. Λαϊκές συγκρούσεις μεταξύ Ιουδαίων και Εθνικών, οι οποίες παρατηρήθηκαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, είτε προ είτε μετά τον απελληνισμό των πρώτων, ήταν πολύ συχνά σκληρές και είχαν πολλά θύματα και από τις δύο πλευρές⁷.

Δεν ήταν μόνο η ανάγκη της άμυνας εναντίον των επιθέσεων αυτού του είδους, αλλά και η ανάγκη της σταθεροποίησης της κοινωνικής των θέσεως, που ώθησαν πολλούς λογίους ν' αναλάβουν μια προσπάθεια ν' αναδείξουν τους θρησκευτικούς θησαυρούς της προγονικής κληρονομίας των και τη λαμπρότητα της εθνικής των ιστορίας. Διπλή ήταν η επιτυχία αυτού του έργου: από το ένα μέρος συγκράτηση των τάξεων του ιουδαϊκού λαού και από το άλλο προσέλκυση του ενδιαφέροντος αλλοεθνών υπέρ της θρησκείας τους.

Η επιτυχία φυσικά τους εκίνησε τη διάθεση να παρασύρουν όσο το δυνατόν περισσότερους ξένους στην ιδική τους κοινωνία: περιέτρεχαν "γην και θάλασσαν ποιήσαν ένα προσηλυτών"⁸. Φυσικά η κατάληξη των προσηλυτών ήταν μετά δύο γενεές ν' αφομοιώνονται τελείως με τους γνησίους Ιουδαίους.

Βοηθητικά όργανα στο προσηλυτιστικό τους έργο ήταν η μετάφραση των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης στα ελληνικά, των Εβδομήκοντα όπως λέγεται (Ο'), και

μερικά συγγράμματα τα οποία εγράφηκαν απ' ευθείας στα ελληνικά. Για την μετάφραση αυτή υπάρχει ο θρύλος τον οποίο διηγείται η Επιστολή Αριστέα, ότι ο Πτολεμαίος Β' Φιλάделφος (285 - 246) προσεκάλεσε 72 Ιουδαίους σοφούς από την Ιερουσαλήμ για να φιλοτεχνήσουν μετάφραση της Βίβλου τους, τους έκλεισε σε χωριστά δωμάτια των οικημάτων του Φάρου Αλεξανδρείας και αυτοί εντός 72 ημερών είχαν τελειώσει το έργο τους⁹. Βεβαίως το έργο αυτό δεν ετοιμάσθηκε σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα ούτε συνολικώς για όλα τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Αλλά, όπως και να έγινε, μαρτυρεί ότι οι Ιουδαίοι της Αλεξανδρείας και της άλλης διασποράς δύο γενεές μετά την απομάκρυνση από την εστία τους δεν ήταν σε θέση να κατανοούν ούτε στοιχειωδώς τη γλώσσα της Βίβλου των.

Δεν είναι ολίγοι οι λόγοι που αισθάνονταν έντονη την ανάγκη καλλιέργειας μιας θρησκευτικής φιλοσοφίας, η οποία θα ενέτασσε τον Ιουδαϊσμό μέσα στα πλαίσια της ελληνικής διανοήσεως. Η ίδια η Επιστολή Αριστέα, η οποία διηγείται τα φανταστικά περιστατικά για τη μετάφραση και πρέπει να γράφηκε γύρω στα 200 π.Χ., αναλύει τον Ιουδαϊσμό σ' ένα είδος στωικής φιλοσοφίας.

Αλλά βέβαια ο στοχαστής, που εχάραξε ιδιόκοιτο δρόμο προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι ο Φίλων Αλεξανδρεύς. Ο βαβυλωνιακός Ιουδαϊσμός έδωσε το Ταλμούδ, ο Αλεξανδρινός τον Φίλωνα και είναι πολύ χαρακτηριστική η διαφορά¹⁰.

Ο Φίλων, εκτός από μια μακρά σειρά ερμηνευτικών δοκιμίων στην Πεντάτευχο έγραψε πολύ ολίγα κείμενα, αλλ' αρκούν αυτά για να φανερώσουν τη σκέψη του. Είναι άλλωστε ένας από τους ολίγους φιλοσόφους των ελληνιστικών χρόνων, του οποίου σώζονται τα συγγράμματα σχεδόν στο σύνολό τους. Θέλει να είναι και Ιουδαίος και Έλλην φιλόσοφος και δεν γνωρίζει κανείς πού ακριβώς να τον τοποθετήσει ίσως περισσότερο είναι το δεύτερον. Η αφοσίωσή του στην πίστη των πατέρων του δεν διαφέρει πολύ από την αφοσίωση των Πυθαγορείων στις αρχές της σχολής των. Το ότι πάλι δίδει στη φιλοσοφία του έντονο θρησκευτικό χρωματισμό, δεν είναι πρωτοφανές για την εποχή εκείνη, κατά την οποία όλοι σχεδόν οι φιλόσοφοι έπρατταν το ίδιο. Μεταβάλλοντας με την στωικού χαρακτήρος αλληγορία του τον Μωυσή σε Έλληνα φιλόσοφο¹¹, γίνεται το ίδιο και αυτός. Είναι λοιπόν Έλλην φιλόσοφος σε όλα, εκτός του ότι τη φυσική θεολογία αντικαθιστά με μια αποκαλυπτική θεολογία.

Παρά τη λογοτεχνική αυτή δραστηριότητα η γενική εντύπωση είναι ότι ολίγοι άνθρωποι έξω από τον Ιουδαϊσμό γνώριζαν κάτι γι' αυτόν κατά την ελληνιστική εποχή. Η αλήθεια όμως είναι, ότι απλώς ολίγοι γράφουν γι' αυτόν, ενώ τον γνωρίζουν πολλοί. Φράσεις ωσάν αυτήν του Νουμηνίου, "τί εστι Πλάτων ή Μωυσής απικίζων"¹², αποκαλύπτουν τη σημασία που έδιδαν οι Έλληνες λόγιοι το 2ου αιώνας μ.Χ. στην Ιουδαϊκή Βίβλο.

Πολλοί μάλιστα ήταν εκείνοι που δεν περιορίζονταν απλώς στο να γνωρίζουν αλλά και αναγνώριζαν τη Βίβλο αυτή και πίστευαν στο μήνυμά της. Τι ήταν αυτό το οποίο προσείλκυε στον Ιουδαϊσμό τους προσηλύτους τούτους, τους "φοβούμενους τον Θεόν" ή "σεβομένους τον Θεόν", οι οποίοι δεν έλειπαν από καμιά πόλη του

ελληνικού χώρου¹³. Ασφαλώς ο θεσμός της αργίας του Σαββάτου, η λαμπρή θρησκευτική ποίηση σε συνδυασμό με τους προφητικούς κεραυνούς και υπεράνω όλων η ιδέα της υπερβατικότητας ενός προσωπικού Θεού, ο ο οποίος δημιουργεί τον κόσμο εκ του μηδενός και τον συνέχει.

Δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι οι Ιουδαίοι είχαν την ικανότητα να προσηλυτίζουν χωρίς να έχουν την αδυναμία να προσηλυτίζονται. Δεν υπάρχουν βεβαίως πολλές μαρτυρίες επί του θεματος αυτού, διότι ασφαλώς δεν καταγράφηκαν ποτέ σε έκταση τέτοιες μαρτυρίες, αφού η εκμετάλλευσις του φαινομένου αυτού δεν θα ωφελούσε κανέναν. Για τους Ιουδαίους η αποστασία ομογενών τους ήταν ένα ανομολόγητο όνειδος, για τους ειδωλολάτρες δεν ήταν κάτι που θα τους ετιμούσε ιδιαίτερω. Αλλά αν ο ανεπιφύκτος Φίλωνος Τιβέριος Αλέξανδρος προσχώρησε στην εξουσία, έγινε επιμελητής της Ιουδαίας, έπαρχος της Αιγύπτου και σύμβουλος του μελλοντικού αυτοκράτορος Τίτου, όταν αυτός κατέστρεψε την Ιερουσαλήμ, μπορεί κανείς να φαντασθεί πόσοι άλλοι θα ακολουθήσαν το δρόμο της αποστασίας. Εύρισκαν άλλωστε στην ειδωλολατρεία κάποια στοιχεία από τη δική τους θρησκεία, καθώς ο εκτεταμένος συγκριτισμός της εποχής αυτής δεν είχε αφήσει έξω από την εμβέλειά του τον Γιαχβέ, τον Σαββάθω.

Ο Ιουδαϊσμός της Παλαιστίνης έβλεπε πάντοτε περιφρονητικούς και υπόπτους τους Ιουδαίους της διασποράς, αν και έως ένα σημείο εξούσε με τα εμβάσματά τους¹⁴. Είναι το αιώνιο παιχνίδι μεταξύ μητροπόλεως και αποικίας. Αργότερα η κατάσταση χειροτέρευσε, αφού ο Ιουδαϊσμός της διασποράς απετέλεσε μια γέφυρα που επέτρεψε στον Χριστιανισμό να ταξιδεύει ομαλώς προς τον ελληνικό κόσμο, τουλάχιστον κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του βίου του. Αυτός μάλιστα ήταν ο λόγος για τον οποίο ο Παλαιστίνιος Ιουδαϊσμός του εκήρυξε σκληρό πόλεμο και με τη βοήθεια του βαβυλωνιακού τον συνέτριψε τελικά.

Βεβαίως δεν εξαφανίστηκε, αλλά άλλαξε χαρακτήρα και μορφή, έγινε ολιγότερο ελληνικός ή έπαυσε εντελώς να είναι ελληνικός¹⁵. Η νέα ιουδαϊκή διασπορά, έπειτα από τις δύο ατυχείς επαναστάσεις (66 - 70, 132 - 135) εβοήθησε στον επανεξιουδαισμό εκείνου του εξελληνισμένου Ιουδαισμού. Αντί των Εβδομήκοντα, οι οποίοι είχαν υιοθετηθεί τώρα και από τη Χριστιανική Εκκλησία και ήσαν γι' αυτό μισητοί, επιλοτεχνήθηκαν άλλες ελληνικές μεταφράσεις της Παλαιάς Διαθήκης, του Ακύλα, του Θεοδοτίωνος, του Συμμάχου, όλες του 2ου αιώνα μ.Χ. Αλλά και αυτές χρησιμοποιήθηκαν για λίγον μόνο χρόνο, διότι ενώρις η συντηρητική και αυστηρά μεταρρυθμιστική είχε ως ένα από τα κύρια στοιχεία της την επανεισαγωγή του εβραϊκού κειμένου στις συναγωγές όχι μόνο της Παλαιστίνης, αλλά και της διασποράς, αν και ήταν ακατάληπτο και έμεινε δια παντός ακατάληπτο έως τις ημέρες μας¹⁶. Το μέτρο αυτό συνεκράτησε αρραγές το μέτωπο του Ιουδαισμού και έστησε ένα νέο σοβαρότερο εμπόδιο στο ρεύμα της αφομοιώσεως.

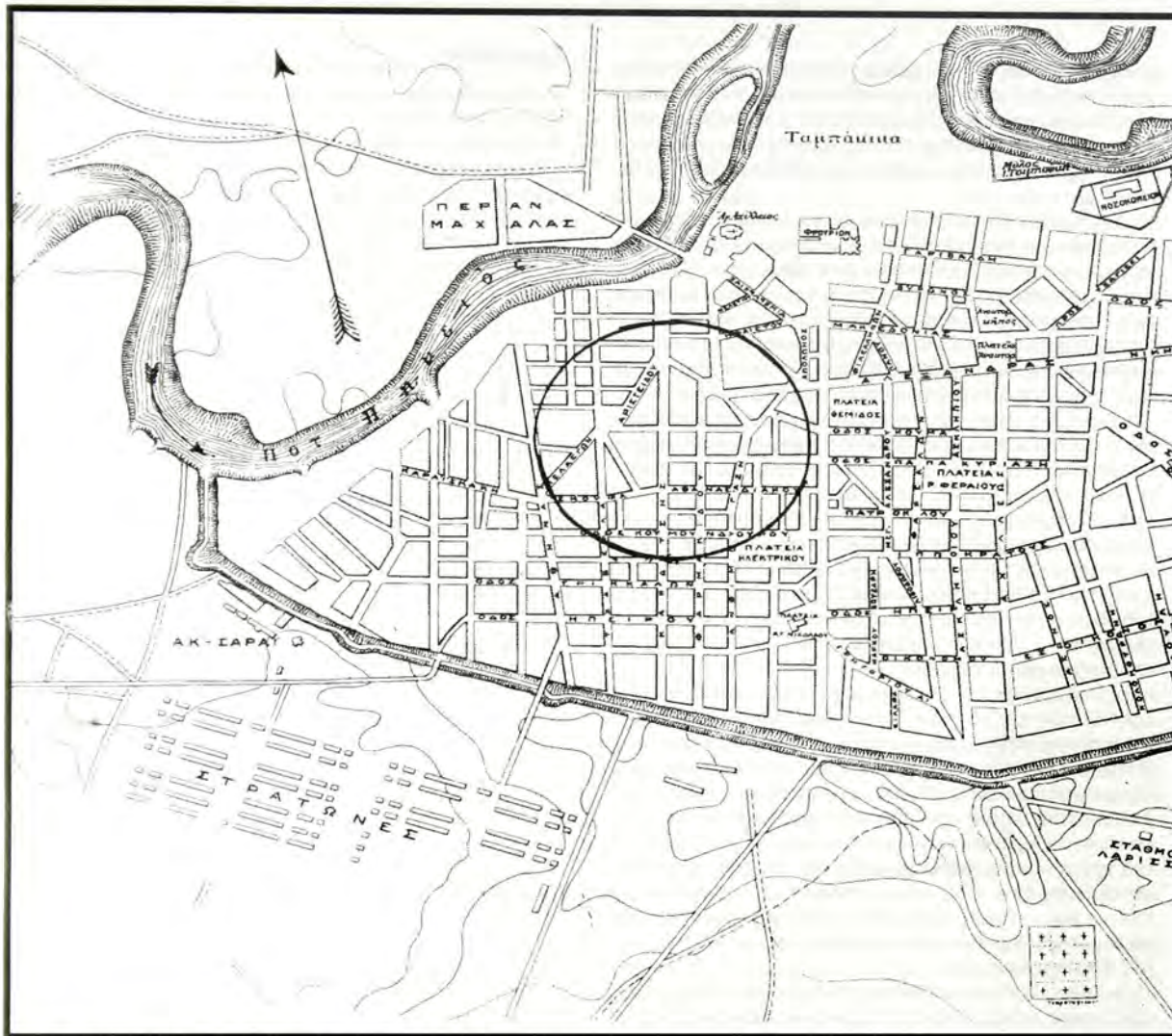
Έτσι οι Ιουδαίοι παύουν πλέον να προβαίνουν σε παραχωρήσεις λατρευτικού και κοινωνικού χαρακτήρος προς το περιβάλλον όπου ζουν. Μαζί του έχουν μόνον εμπορική επικοινωνία και τίποτε περισσότερο.

Σημειώσεις

1. Κατά την βαβυλωνία αιχμαλωσία, μερικοί μάλιστα και πρωύτερα ακόμη.
2. Όπως είδαμε, έως τα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνας η Παλαιστίνη υπαγόταν στο ελληνικό βασίλειο των Πτολεμαίων.
3. Ιωσήφου, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, 14, 45.
4. *Προς Φλάκκον* 6, 8. Στην Αλεξάνδρεια εκάλυπταν σχεδόν τις δύο από τις πέντε συνοικίες της.
5. Οι Ιουδαίοι της διασποράς, με δική τους απόφαση αρνήθηκαν να έχουν ισονομία με τους πολίτες, δηλαδή ίσα καθήκοντα και δικαιώματα, οι ίδιοι περιορίζαν την επαφή τους με τους πολίτες και οι ίδιοι είναι δημιουργοί του γκέτο.
6. Από μετάφραση του γκογιμί σε έθνη επήρε η λέξη αυτή την έννοια των ειδωλολατρών (τα Έθνη, οι Εθνικοί).
7. Τέτοιες συγκρούσεις παρατηρούνται στην Αλεξάνδρεια, στην Κύπρο και αλλού, με πολλές χιλιάδες θύματα: αλλά και μέσα στην Παλαιστίνη.
8. *Ματθ*, 23, 15.
9. Σχετικό είναι το έργο του Κωνστ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, *Περί των Εβδομήκοντα ερμηνειών*, τ. 1 - 4, Αθήναι 1844 - 1849.
10. Για τον Φίλωνα βλ. H.A. Wolfson, *Philo*, Cambridge, 1948. I. Καραβιδοπούλου, *Η περί Θεού και ανθρώπου διδασκαλία Φίλωνος του Αλεξανδρέως*, Αθήναι 1966.
11. Σε μικρογραφίες μερικών βυζαντινών χειρογράφων ο Φίλων πράγματι εικονίζεται σαν Έλληνα φιλόσοφο.
12. Ευσεβίου, *Ευαγγελική Προπαρασκευή* 14, 5.
13. Για το όνομα βλ. *Πράξ*, 10, 2 - 13, 16. Ο προσηλυτισμός είχε επιτυχία μόνο στους κόλπους των ελληνιστών Ιουδαίων. Όταν ο Ιουδαϊσμός αφελληνίστηκε τελείως, διακόπηκε και ο προσηλυτισμός, αν και έξω από την αυτοκρατορία είχε μερικές πρόσκαιρες επιτυχίες (Αραβία, Αιθιοπία).
14. Η αποστολή χρηματικών ενισχύσεων από τη διασπορά προς την Παλαιστίνη συνεχίστηκε και μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας, δια της λογίας, την οποία είχε οργανώσει ο Απόστολος Παύλος. Βλ. *Πράξ*, 11, 29. *Α' Κορ*, 16, 1 - 4, *Β' Κορ*, κ. 8 και 9.
15. Λέγοντας ότι ο Ιουδαϊσμός έπαυσε να είναι ελληνικός, δεν εννοούμε και ότι έπαυσε να χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα επικοινωνίας: εννοούμε ότι απέβαλε την ελληνική από τη λατρεία του και από την παιδεία του.
16. Επειδή το εβραϊκό κείμενο ήταν πλέον ακατανόητο στους Ιουδαίους κι έτσι δεν μπορούσε ν' αναγνώσκει από πολλούς, άρχισε τον 6ο αιώνα μ.Χ. μια επεξεργασία του που είχε ως αποτέλεσμα τον τονισμό των λέξεων, που σ' αυτή την περίπτωση εσήμαινε την προσθήκη σημείων για τα φωνήεντα που δεν υπήρχαν στο αρχικό εβραϊκό. Αυτό το κείμενο λέγεται μασωρικό.

Παναγιώτης Κ. Χρήστου: Γεννήθηκε το 1917 στο Βασιλικό Ιωαννίνων. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Yale Βοστώνης και Harvard. Πτυχιούχος Θεολογίας, διδάκτωρ Θεολογίας και διδάκτωρ Φιλοσοφίας. Διετέλεσε Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1951 - 1975) και πρώτανος του ιδίου Πανεπιστημίου, 1966 - 1967. Κατά το έτος 1971 - 1972 διέμεινε στα περίχωρα των Ιεροσολύμων ως αντιπρόεδρος του Ecumenical Institut for Advanced Theological Studies, Tantar.

Είναι συγγραφέας πολλών θεολογικών και ιστορικών έργων, μεταξύ των οποίων είναι και η "Ελληνική Πατρολογία" σε πέντε τόμους, καθώς και το "Άγιον Όρος - ιστορία, τέχνη ζωή" και τα δοκίμια "Το μυστήριο του ανθρώπου" και το "Μυστήριο του Θεού".

Χάρτης της Λάρισσας μετά την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους (το 1881) κατά τους νεώτερους χρόνους με ελληνικές πλέον ονομασίες οδών και τοπωνυμίων. Σε κύκλο η θέση της Εβραϊκής Συνοικίας.

Η εβραϊκή συνοικία της Λάρισσας

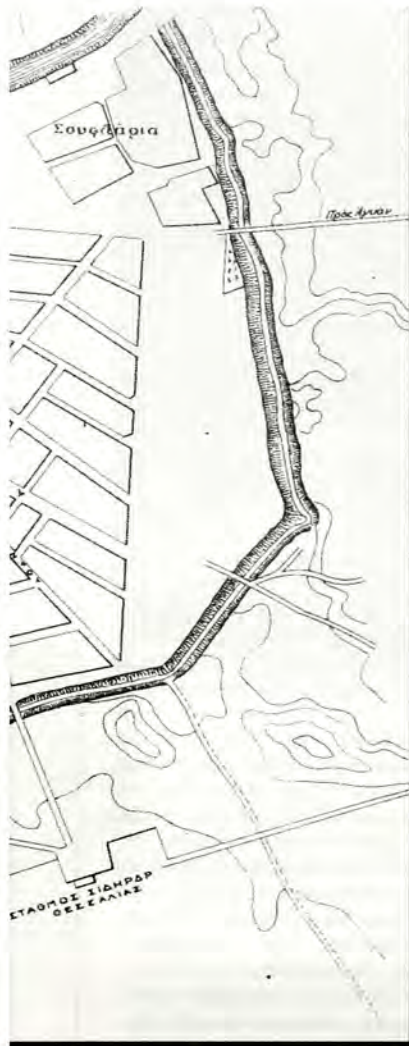
Του κ. ΕΣΔΡΑ Δ. ΜΩΥΣΗ

Στο ιστορικό αυτό σημείωμα επιχειρείται η οριοθέτηση της εβραϊκής συνοικίας στο πολεοδομικό σχέδιο της Λάρισσας και η καταγραφή των εβραϊκών σπιτιών στους δρόμους της πόλης.

Χρονολογικά, αυτή η καταγραφή, βασιζόμενη στις προσωπικές μνήμες και αναμνήσεις μου, τοποθετείται μέχρι εκεί όπου οι αναμνήσεις μου αυτές είναι σαφείς και έντονες και πριν ακόμη σβήσουν, πάντως όμως τουλάχιστον μια δεκαετία πριν από την καταστροφή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την ναζιστική λαίλαπα. Φιλοδοξία του γράφοντος εί-

ναι η πιστότητα, όσο τούτο θα είναι δυνατό, στην ακριβή και σωστή περιγραφή και καταγραφή που επιχειρείται, χωρίς βεβαίως να αποκλείονται και κάποιες αναπόφευκτες παραλείψεις που όμως δεν θα μειώνουν την αξία και την αυθεντικότητα της ιστορικής αυτής αναδίφησης.

Και πριν προχωρήσουμε σ' αυτό που είναι ο κύριος

σκοπός του παρόντος σημειώματος, ανάγκη να αναφερθούν συνοπτικά και αποσπασματικά μερικά ιστορικά στοιχεία για την παρουσία των Εβραίων στη Λάρισα, τη Θεσσαλική αυτή μητρόπολη, και βεβαίως όσα θα αναφερθούν, δεν εξαντλούν τη μεγάλη και αρχαιότατη ιστορία της Κοινότητας της Λάρισας με την οποία έχουμε ασχοληθεί κι εμείς και άλλοι σε σχετικές εργασίες και έρευνες, που έχουν ήδη δει το φως της δημοσιότητας και η οποία ακόμη δεν έχει καταγραφεί στο σύνολό της.

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Από πρόσφατες ανασκαφές που έγιναν, βρέθηκε στήλη με χαραγμένη την επτάφωτη λυχνία (Μενορά), που αποδεικνύει, κατά την εκτίμηση των αρχαιολόγων, την παρουσία των Εβραίων στην πόλη της Λάρισας από τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Εκμαγείο αυτής

της Στήλης βρίσκεται σήμερα στα χέρια της Κοινότητας.

Ο Λαρισαίος ιστορικός **Επαμεινώντας Γ. Φαρμακίδης**, στο βιβλίο του "Η Λάρισα" από των μυθολογικών χρόνων μέχρι της προσαρτήσεως αυτής στην Ελλάδα το 1881 - έκδοση 1926, εκδ. Παρασκευοπούλου - στις σελ. 20 - 21 γράφει: "Από των πρώτων αιώνων του Χριστιανισμού και ιδία από του εβδόμου μ.Χ. αιώνας, τόσο εν Ελλάδι γενικώς ως και εν Λαρίση υπήρχον Ιουδαίοι ασχολούμενοι εις την βιομηχανίαν και εις το εμπόριον έχοντες ως κυριωτέραν εστίαν την Θεσσαλονίκην. Κοινότητες δε Ιουδαϊκαί υπήρχον και εν Λαρίση και εν Ναυπάκτω μετά τριών εν εκατέρα των πόλεων τούτων συναγωγών". (Ιστορία της Ελλάδος από της λήξεως του αρχαίου βίου του **Γκουστάβ Χέρτσμπεργκ**, μετάφρασις Καρολίδη, σελ. 497).

Τρεις επίσης συναγωγάς μετά Ιουδαϊκής Κοινότητας εν Λαρίση αναφέρει και ο κατά το έτος 1173 επισκεφθείς την πόλη Ιουδαίος **Ραββί Βενιαμίν Τουδέλας**. Εκ δε της ιστορίας των Εβραίων της Τουρκίας υπό **Ροζανές** (σελ. 60), "φαίνεται ότι κατά τα έτη 1550 - 1600 η

Εβραϊκή Κοινότης Λαρίσης ήκμαζεν επί Τουρκοκρατίας επί πληθυσμῷ και εν τη σπουδῇ των Εβραϊκῶν γραμμάτων" και ο **Paul Lucas** περιηγούμενος την Ελλάδα κατά το έτος 1714 λέγει (σελ. 35) ότι: "Οι Ιουδαίοι ζῶσιν εν Λαρίση αρκετὰ ἡσυχὸι καὶ ὅλα τα χρήματα διέρχονται δια τῶν χειρῶν των. Αποκομίζουν αρκετὰ κέρδη, τα οποία γνωρίζουν να χρησιμοποιήσουν. Επειδὴ δε τα ποιμνία της ἐξοχῆς παρέχουν μεγάλην ποσότητα ερίου, κατεργάζονται ἐνδύματα αρκετὰ χονδροειδῇ τῇ ἀληθείᾳ, ἀλλὰ το εμπόριόν των διατρεῖ ὅλην τὴν χώραν".

Ο Ιουδαϊκὸς πληθυσμὸς ἀνερχόμενος κατὰ τὸ έτος 1804 εἰς μεγαλύτερον ἀριθμὸν, περιορίσθη κατὰ τα τελευταία ἔτη της Τουρκοκρατίας εἰς δύο περίπου χιλιάδας κατοίκους, ἐλαττούμενος ὁσημέραι ὡς κατεδείχθη κατὰ τὰς γενομένας ἀπογραφὰς κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1881 ἔτους περιορισθεὶς εἰς 1726 κατοίκους καὶ κατὰ τὸ έτος 1907 εἰς 1069 λόγω της εἰς Παλαιστίνην καὶ ἀλλαχού μετοικήσεως αὐτοῦ· κατοικῶν δ' οὗτος εἰς μίαν συνοικίαν, τὴν Εβραϊκὴν, εἰς τὸ κέντρον της πόλεως καὶ εὐημερῶν καὶ πλουτῶν κατὰ τα παλαιότερα ἔτη ὁργανωμένος ἤδη εἰς Κοινότητα ἀλληλοβοηθείας καὶ διατηρῶν μίαν Συναγωγὴν καὶ σχολεῖον της κατωτάτης ἐκπαιδεύσεως της γλώσσης καὶ της θρησκείας του, ὡς καὶ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐξῆσκει ἀνέκαθεν ἰδίως τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀργυραμοιβοῦ καὶ τοῦ τραπεζίτου καὶ ἐξεμεταλλεύετο ὡς μεταπράτης τὰς ἐν Θεσσαλίᾳ ἐνεργουμένας πολλὰς ἐτησίας ἐμποροπανηγύρεις. Φύσει ευφυὴς ὁ Ιουδαϊκὸς πληθυσμὸς κατεγίνετο καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, τα οποία ἅπαντες σχεδὸν γνωρίζουσι, ἀναδειχθέντες τελευταίως καὶ ἐπιστήμονες ἐξ αὐτῶν καὶ καταδείξαντες ὅτι τὴν τε Ἀθηνῶν καὶ τὸν Κερδῶν Ερμὴν δύνανται ἐξ ἴσου νὰ ὑπηρετήσωσι!

Ἄλλη πηγὴ ἡ ὁποία ὁμιλεῖ ὄχι μόνον γὰρ τὴ Λάρισα, ἀλλὰ καὶ γὰρ τὴς Εβραϊκῆς Κοινότητος τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Θηβῶν, της Χαλκίδος κ.λπ., εἶναι καὶ τὸ πόνημα τὸν αἰμνήστου Εφόρου Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλίας ἀρχαιολόγου **Ν.Γ. Γιαννοπούλου**, που δημοσιεύθηκε στὴν "Ἐπετηρίδα της Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν" (ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ δημοσιογράφου **Βάσου Καλογιάννη** "Λάρισα Μάντρε ντ' Ισραὴλ", Λάρισα, ἐκδόση 1959).

Ο Γιαννόπουλος, λοιπόν, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε καὶ ἐπιγραφολογικῶς με τὴ μελέτη τῶν εβραϊκῶν στοιχείου της Θεσσαλίας, γράφει τὰ ἐξῆς γὰρ τὴν Κοινότητα τῶν Εβραίων της Λαρίσης. "Ἀπὸ τὰ πιο σπουδαία, ἀλλὰ δευτερεύοντα ἰουδαϊκὰ κέντρα της ρωμαϊκῆς καὶ παλαιохριστιανικῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ ἡ Λάρισα. Τοῦτο ἐπιμαρτυρεῖται πρώτον μὲν ἀπὸ ἐπιτύμβιες πλάκες, οἱ ὁποῖες ἐφεραν ἐπιγραφές με ὀνόματα καὶ νεκρολογίες σημαίνοντων Ιουδαίων που "ελληνίζαν" γραμμένες με ἑλληνικοὺς χαρακτήρες".

Ο Γιαννόπουλος συνεχίζων γράφει, ὅτι: "Ἐν Λαρίση Ιουδαϊκὴ παροικία διειρημένη καθ' ὅλον τὸν Μεσσαιῶνα, διότι καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ διελθόντος τὴν Ελλάδα Βενιαμὴν ἐκ Τουδέλης, Ἀραβας γεωγράφος καὶ χρονογράφος **Εντρσοῦ** (1173) ἀνέυρε ἱκανῶς σημαντικὴν ἰουδαϊκὴν κοινότητα στὴ Λάρισα, στὰ Τρίκαλα καὶ στὸν Ἀλμυρὸ. Ἐπίσης, ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡκμαζε ἡ Ιουδαϊκὴ Παροικία (τότε ἀκόμη δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ συγκρότηση Κοινοτήτων), ἡ ὁποία μάλιστα εἶχεν προσαυξηθεῖ δια της εἰσροῆς Εβραίων ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, ἀπ' ὅπου αὐτοὶ εἶχαν ἐξωσθῇ βιαίως καὶ οἱ ὁποῖοι συνειμῆθησαν με τοὺς

εν Λαρίση μορφύλους των. Λόγω αυτού του γεγονότος, όλοι οι Εβραίοι της Λαρίσης ομιλούν, εκτός της Ελληνικής γλώσσας, και την Ισπανικήν η οποία συν τω χρόνω υπέστη κάποια παραφθορά, λόγω του συγχρωτισμού με τους κατοίκους Βλάχους της λεγομένης "Μικράς Πεδινης Βλαχίας", της Θεσσαλίας δηλαδή.

Αξιόλογη μελέτη για όλα αυτά και για το Ιουδαϊκό στοιχείο της Ανατολής εδημοσίευσαν οι Ισραηλίτες **Λεβί και Σολομών Ρεϊνάχ** το 1889 και το 1890 στη Γαλλική "Επιθεώρηση των Ιουδαϊκών Ερευνών", στην οποία ανευρίσκονται κάποιες άξιες λόγου ειδήσεις περί Εβραίων της Λαρίσης και Αθηνών, κατά τις αρχές του 17ου αιώνας και συγκεκριμένως από του 1600 έως το 1630.

Ο σοφός καθηγητής του Πανεπιστημίου **Νίκος Βένης** σε βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1921 αναφέρει τα εξής για την Ιουδαϊκή παροικία της Λαρίσης: "...Όχι λιγότερο αρχαίος, δηλαδή πριν 1000 χρόνια περίπου, φαίνεται πως είναι και ο εβραϊκός πληθυσμός της Λαρίσης στη Θεσσαλία". Η Κοινότης των Εβραίων της Λαρίσης έλαβε την τελική διαμόρφωσή της όταν ήλθαν στη Λάρισα και οι Εβραίοι της Ισπανίας. Αλλά και πριν από την έλευση των Ισπανοεβραίων στη Θεσσαλική μητρόπολη βρισκό-ντουσαν Ιουδαίοι στη Λάρισα οι οποίοι ήκμαζαν. Μετά την έλευση όμως των Ισπανοεβραίων το 1492, η Ισραηλιτική παροικία ήκμασε κατά τους 17ο, 18ο και 19ο αιώ-νες και σύμφωνα με τις εντυπώσεις των περιηγητών της εποχής, υπήρχε στη Λάρισα σπουδαία εβραϊκή επιστη-μονική ανάπτυξη βασισμένη στην οικονομική άνθηση του εβραϊκού στοιχείου και ιδίως διέπρεψαν σπουδαιοί Εβραίοι ιατροί εν Λαρίση.

Αλλά και από το βιβλίο "Η ιστορία των Ισραηλιτών της Τουρκίας", σελ. 29, του **Μ. Φράγκο**, μαθαίνουμε την προέλευση των Ισραηλιτών της Λαρίσης πριν από την ά-φιξη των ομοθρήσκων τους από την Ισπανία. Επίσης, ο Εβραίος λόγιος **Σολομών Ροζανές** στην σελ. 160 του Ι τόμου της "Ιστορίας του των Εβραίων της Τουρκίας" μας πληροφορεί ότι οι Ισπανοεβραίοι που ήλθαν στη Λάρι-σα ίδρυσαν κοντά στους ομοφύλους τους που προϋπήρ-χαν εκεί, χωριστή Κοινότητα. Επί κεφαλής της εβραϊκής παροικίας της Λαρίσης τότε ήταν ο **Ραββίνος Γιακώβ Μπιοχώρ Σολομών** και ο **Ραββίνος Μωσέ Μπεν Σα-μπετάι**, οι οποίοι συνήνωσαν τους Εβραίους σε μια κοι-νότητα.

Έτσι η Κοινότητα της Λαρίσης - πότε ακμάζουσα, πότε φθίνουσα - πορεύτηκε μέχρι το Ολοκαύτωμα στο οποίο έδωσε σημαντικό μερίδιο θυμάτων για να ξεκινήσει μετά την μεγάλη καταστροφή μια καινούργια πορεία ανασυ-γκρότησης και οργάνωσης της εβραϊκής ζωής με πλού-σιες τις δραστηριότητές της.

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ

Ερχόμαστε τώρα στην καταγραφή των εβραϊκών οι-κογενειών και σπιτιών που κατοικούσαν στη Λάρισα γύρω στο 1930 μέχρι το 1944 που συντελέστηκε το ναζι-στικό έγκλημα.

Η Εβραϊκή συνοικία της Λάρισης βρισκόνταν ανέκα-θεν και βρίσκεται και σήμερα στην ίδια θέση και σχεδόν στο ιστορικό κέντρο της πόλης, πολύ κοντά στη δεξιά ό-χθη του Πηνειού ποταμού που διασχίζει την πόλη. Και

όταν λέμε συνοικία, δεν εννοούμε "γκέτο" με την έννοια και τη μορφή που υπήρξαν σε άλλες κοινότητες, όπως στα Γιάννενα, τη Βέρροια κ.λπ. και των χωρών της Ανατ. Ευρώπης. Στη Λάρισα ποτέ δεν υπήρξε γκέτο, γιατί ούτε τείχη και πύλες περιέκλειαν την εβραϊκή συνοικία, αλλά και το σπουδαιότερο, ο πληθυσμός της συνοικίας δεν αποτελούνταν αποκλειστικά από Εβραίους, αλλά και από πολλούς Χριστιανούς, που ήταν κατά περιό-δους και οι περισσότεροι όπως και σήμερα και των ο-ποιών τα σπίτια και τα οικογενειακά νοικοκυριά ήταν, όχι ξεχωριστά, αλλά δίπλα - δίπλα και ανακατεμένα με τα εβραϊκά και με στενές μάλιστα και φιλικές γειτονικές σχέσεις μεταξύ τους. Ήταν αυτή η ιδιομορφία της εβραϊ-κής συνοικίας της Λάρισης η οποία, λόγω της έκτασής της, υπήγετο κατά τμήματα για το χριστιανικό στοιχείο, αλλά για εκλογικούς και λοιπούς διοικητικούς λόγους και για τους Εβραίους, σε τρεις Ενορίες, του Αγίου Αχιλλείου (πολιούχου), του Αγίου Αθανασίου και του Αγίου Νικολάου.

Η Εβραϊκή συνοικία της Λάρισης λοιπόν περιμετρικά περικλείεται και ορίζεται ακόμη και σήμερα από τις εξής οδούς της πόλης: Παπαναστασίου (πρώην Βασιλ. Σο-φίας και παλαιότερα Ακροπόλεως) - Κύπρου (πρώην των Έξ) - Πηνειού - Σωτ. Σκίπη - Καραθάνου - Κου-μουνδούρου - Παπαναστασίου.

Μέσα στην περιμετρική αυτή ζώνη, οι δρόμοι που την αποτελούν και στους οποίους είχαν και έχουν και σήμε-ρα στην πλειονότητά τους οι Εβραίοι τα σπίτια τους, ήταν οι εξής κατά αλφαβητική σειρά: Αριστείδου - Αθανασίου Διάκου - Ανθίμου Γαζή (πρώην Βασ. Φρειδερίκης και Σκαρλάτου Σούτσου σήμερα) - Βραϊλα Αρμένη - Γαλη-νού - Ίωνος Δραγούρη - Καραθάνου - Κενταύρων - Κουνουνδούρου - Κύπρου (πρώην των Έξ) - Θουκυδι-δου - Λέσβου - Παλαιστίνης - Παλαμίδου - Παύλου Με-λά - Παπακυριαζή - Πελασγών (δεν υπάρχει σήμερα) - Πηνειού - Πικόλου - Σκουφά - Σωτ. Σκίπη - Ταγματάρ-χου Βελισσαρίου - Τζαβέλλα - Φαρμακίδου.

Η καρδιά της συνοικίας, το κέντρο της, ήταν η θέση "Έξι Δρόμοι", μια συμβολή στην οποία κατέληγαν ή ξε-κινούσαν συναντώμενοι οι δρόμοι Αριστείδου - Βραϊλα Αρμένη - Θουκυδίδου - Παλαιστίνης - Παλαμίδου και Τζαβέλλα. Η ζωή των κατοίκων της συνοικίας για τους Χριστιανούς και τους Εβραίους ήταν έντονη στη συμβο-λή αυτή των Έξι Δρόμων όπου και πολλά καταστήματα και για τους Εβραίους ιδιαίτερα, η καρδιά τους χτυπούσε επίσης ακόμα πιο έντονα και στην οδό Κενταύρων, ό-που η Συναγωγή και τα λοιπά ιδρύματα της Κοινότητας (εβραϊκό σχολείο, η βιβλιοθήκη, το Ιεροσπουδαστήριο ή Γεισιβά - πολύ παλιά).

Και αφού ορίσαμε και περιγράψαμε την εβραϊκή συ-νοικία, θα απαριθμήσουμε στη συνέχεια και θα κατα-γράψουμε δρόμο - δρόμο τα εβραϊκά σπίτια ακολουθού-ντες μια πιστή σειρά με αναφορά στις οικογένειες που στεγάζονταν σ' αυτά, όσο τουλάχιστον τα θυμόμαστε σή-μερα και παραθέτοντας και μερικές παρατηρήσεις, όπου τούτο κρίνεται αναγκαίο και ωφέλιμο. Και πρέπει να υ-πενθυμίσουμε ότι αναφερόμαστε στην εποχή γύρω στο 1930, απ' όπου ξεκινούν οι αναμνήσεις μας και μέχρι το 1944, όπως προαναφέρθηκε, και επίσης ότι τα εβραϊκά σπίτια καθώς και όλα της συνοικίας, εκτός από πολύ λί-

Λάρισα: Παλιό σπίτι Ελίου Μανουάχ στην οδό Ταγμ. Βελισσαρίου

γα, δεν είχαν κανένα ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό ή ρυθμό. Ήταν σπίτια ισόγεια, πολύ λίγα διόροφα, τα περισσότερα πλινθόκτιστα από τσατμά και άλλα τούβλινα ή πέτρινα, όλα κεραμοσκεπή.

Ακολουθεί λοιπόν αυτή η καταγραφή.

• **Οδός Αριστείδου** (με κατεύθυνση από Παλαιστίνη προς Ταγμ. Βελισσαρίου)

Δεξιά πλευρά: Σπιτικό οικογενείας **Ισαάκ Φρανσές** (φαρμακοτρίφτη), **Ματαθία Φαρατζή** (με δυό - τρεις άλλες συστεγαζόμενες εβραϊκές οικογένειες, **Μποχώρ Μπαρούχ**, **Χαΐμ Μπαρούχ**), **Γιοσέφ ΟΒβαδιά**, **Νταβιτσών Ααρών και Ισαάκ Βενουζίου** (οικογένεια αμαζάδων), **Γιοσέφ Καλαμάρο** (συστεγαζόμενος **Λεών Μπενβενίστε**). Σπίτι μεγάλο διόροφο ιδιοκτησίας **Μεναχέμ Σαλέμ** και αργότερα **Λαζάρου Φρανσές**, τύπου πολυκατοικίας που στέγαζε πολλές οικογένειες, όπως τις οικογένειες **Δαυίδ Εσδρά Μωυσή**, **Μπένιου Εσδρά Μωυσή**, **Χαΐμ Καλδερών**, **Βαρούχ** και μερικές άλλες, **Νισήμ Ισαάκ Μαγριζού**.

Αριστερή πλευρά: **Ραββίνου Ζαχαριά Αβραάμ Σασών**, **Λεών Πέρρες** (Σαμάς Συναγωγής) **Γιακό Νισήμ**, **Αβραάμ Δαυίδ Καλαμάρο**, το σπίτι της **Κυρά Χανούλας** (στο βάθος ενός μεγάλου ελεύθερου χώρου που το ονομάζαμε "Κάμπο" που στέγαζε οίκο ανοχής με τρόφιμες μη Εβραίες), **Αβραάμ Ζαχαριά Σασών** (Χαζάν - Σοχέτ - Μοέλ), **Σεμουέλ Ισαάκ Μάισ** (στέγαζε και την οικογένεια **Μωυσή Καμπελή**). Στο σπίτι αυτό γεννήθηκε ο γράφων την 15.3.1923.

• **Οδός Αθανασίου Διάκου**: με κατεύθυνση από Ταγμ. Βελισσαρίου προς Ακροπόλεως (μετέπειτα Βασ. Σοφίας και Παπαναστασίου σήμερα).

Δεξιά πλευρά: **Αβραάμ Γιαμαλή** ή **Μωυσή** (στέγαζε και τις συγγενικές οικογένειες **Δαυίδ Γιαμαλή** ή **Μωυσή**,

Μωυσή Γιαμαλή ή **Μωυσή**, **Ισαάκ Γιαμαλή** ή **Μωυσή**, **Βιτάλ Γιαμαλή** ή **Μωυσή**, **Ματαθία Μπέγα**), **Νταβιτσών Ισαάκ Μαγριζού**, **Μουσών Μανουάχ** (**Αμαλέκ**), **Γιουδά Ατούν**, **Αβραάμ Μουσαά**.

Αριστερή πλευρά: Κανένα εβραϊκό σπίτι.

• **Οδός Βραΐλα Αρμένι**: με κατεύθυνση από Παλαιστίνης προς Καραθάνου.

Δεξιά πλευρά: **Ελιέζερ Μιζάν**, **Λέων Μιζάν** (του Σαμουήλ), **Μουσών Ζακάρ**.

Αριστερή πλευρά: **Μουσών Μπεράχα**, **Ααρών** και **Σαμουήλ Μισδραχή**.

• **Οδός Ανθίμου Γαζή**: (πρώην Βασ. Φρειδερίκης και Σκαρλάτου Σούτσου σήμερα). Κατεύθυνση από οδό Κύπρου προς Κουμουνδούρου.

Δεξιά πλευρά: **Οικοδομή Κοινότητος που στέγαζε την "Τεβιλά"** (θρησκευτικό λουτρό), στο κτίριο αυτό στεγάζονταν η οικογένεια **Σιαλώμ Μάισ** που φρόντιζε το λουτρό. Στη συνέχεια το κτίριο του **Κοινοτικού Εβραϊκού Δημοτικού Σχολείου** (8ο Δημοτικό Σχολείο Λάρισας), **Ηλία Ελίαςάφ**.

Αριστερή πλευρά: **Γιουδά Κοέν**, **Αβραάμ Γιουδά Κοέν**, **Παρίς Λεβή**, **Σαούλ** και **Αβραμίνου Κοέν**, **Ααρών Χαζάν** (επιθεωρητού σιδηροδρόμων σε σπίτι ξενής ιδιοκτησίας).

• **Οδός Ίωνος Δραγούμη**: κατεύθυνση από Παπαναστασίου προς Ανθίμου Γαζή.

Δεξιά πλευρά: **Δαυίδ Μισδραχή** και **Βιτάλ Λαζάρ**.

Αριστερή πλευρά: Κανένα εβραϊκό σπίτι.

• **Οδός Θουκυδίδου**: κατεύθυνση από Συμβολή Έξι Δρόμων προς Καραθάνου.

Δεξιά πλευρά: **Μεναχέμ Σιαλέμ** (συστεγαζόμενος **Μωυσής Σαλλής**), **Μπένιου Μιχαέλ Λεβή**, **Γιακώβ Σουλτάν** (Σαμάς της Συναγωγής), **Μανουάχ**, **Αβραάμ**

ām και **Ηλία Αλμπελανσά** (του δεύτερου θρησκευτικού λειτουργού Χαζάν, ραββινεύων της Κοινότητας στα μεταπολεμικά χρόνια), **Ισούα Αλμπελανσά** (συστεγαζόταν η οικογένεια **Νισήμ Ιωσήφ Ταραμπουλούς**).

Αριστερή πλευρά: **Ισαάκ** και **Ισραέλ Ταραμπουλούς** στεγαζόταν και η οικογένεια **Μάρκου Γκανή** και **Βενιαμίν Αβρ. Κοέν**, **Δαυίδ Πάρδο** (στεγαζόταν και η οικογένεια **Αβραάμ Μπέγα**), **Γιουδά Αβραάμ Κοέν**, **Γιομτῶβ Μάνο**, **Ισάκ Τεσουβά**.

- **Οδός Καραθάνου:** κανένα εβραϊκό σπίτι σε ολόκληρη τη μεγάλη αυτή οδό.
- **Οδός Κενταύρων:** κατεύθυνση από Ανθίμου Γαζή προς Κύπρου (πρώην των Έξ).

Δεξιά πλευρά: Δυτική είσοδος του συγκροτήματος της Συναγωγής της Κοινότητας "Ετε Χαγίμ", **Γιουδά Σεμουέλ**, **Ισαάκ Μωύς Κασσοούτο** (εβραιοδιδασκάλου και θρησκευτικού λειτουργού), **Χαΐμ Αλχανάτ** (επί πολλά έτη προέδρου της Κοινότητας, φαρμακοποιού, εκ των ιδρυτών του Σιωνιστικού Συλλόγου, σημαίνοντος λογίου).

Αριστερή πλευρά: **Νταβιτσών Μισδραχή**, **Μουσών Ηλία Μανουάχ**, ιστορικό ακίνητο της Κοινότητας, όπου το παλαιό Ιεροσπουδαστήριο (Γιεσιβά) πανεπιστημιακής στάθμης, το λεγόμενο και "Μελνάρ", στεγαζε αρκετές άπορες εβραϊκές οικογένειες, όπως την πολυμελή οικογένεια **Κλάιμαν**, **Ισαάκ Βενουζίου**, **Μουσών Σαζών**, **Αλχανάτ**, **Ηλία Φερετζή**, **Ιακώβ Νεγρή**, **Ιωσήφ Νεγρή**, **Μωυσή Φερετζή**, **Ηλία Μισδραχή**, **Χαΐμ Κοέν**, **Δαυίδ Τεσουβά**, **Σιμαντῶβ Μάτση**, **Σολομών Χαζάν**, **Χαΐμ Χακίμ** και μερικές ακόμη.

- **Οδός Κουμουνδούρου:** κατεύθυνση από Καραθάνου προς Παπαναστασίου.

Δεξιά πλευρά: Κανένα εβραϊκό σπίτι.

Αριστερή πλευρά: **Συμεών Φρανσές**, **Μωυσή Λεβή** (ποδηλατάς).

- **Οδός Κύπρου** (πρώην των Έξ): κατεύθυνση από Παπαναστασίου προς Κενταύρων.

Δεξιά πλευρά: Οικογένεια **Σιμαντῶβ**.

Αριστερή πλευρά: **Βόρεια κύρια είσοδος της Συναγωγής**, **Ελιέζερ Αλχανάτ**.

- **Οδός Λέσβου:** κατεύθυνση από Κουμουνδούρου σε αδιέξοδο της οδού αυτής που κατέληγε στη νότια δεύτερη είσοδο του παλαιού Ιεροσπουδαστηρίου (περί αυτού αναφορά στην οδό Κενταύρων).

Δεξιά πλευρά: **Συμεών Ισαάκ Μαγρίζου**, **Αβραάμ Φιλωσώφ**.

Αριστερή πλευρά: **Ιωσήφ Ζακκή**, **Ιακώβ Ζακκή**, **Κίκος Ζακκής**.

- **Οδός Παλαιστίνης:** κατεύθυνση από Ανθίμου Γαζή προς συμβολή Έξι Δρόμων.

Δεξιά πλευρά: **Αρχοντικό Μουσών Αβράμ** (τραπεζίτη, εμπόρου, φιλανθρώπου), **Μεναχέμ Μωυσή** ή **Γιαμαλή** (στεγαζόταν οικογένεια **Μωυσή Μωυσή**), **Σαούλ** και **Αβραάμ Κοέν** (στεγαζόταν και η άλλη οικογένεια **Αβραάμ Κοέν** - πλανώδιου μανάβη), **Γιοσέφ Ταραμπουλούς**, **Αλμπέρτος Γιοσέφ Ταραμπουλούς**, **Αλμπέρτος Νισήμ Ταραμπουλούς**, **Ελίου Ζαχαρία Σαζών**, **Γιοσέφ Φρανσές**.

Αριστερή πλευρά: **Αρχοντικό Σαλβατῶρ** και **Καρόλας Αβράμ** (βόρεια πλευρά διασώζεται σήμερα σε άριστη κατάσταση), **Μωυσή Ζαχαρία Σαζών**, **Ραφαήλ Ταραμπουλούς**, **σπιτικό της Κυράς Σινιορού**.

- **Οδός Παλαμίδου:** κατεύθυνση από Σκουφά προς συμβολή Έξι Δρόμων.

Δεξιά πλευρά: **Οικία Αμάρ**, **Ισαάκ Εσκιναζή**, **Ισραήλ Μπεράχα**, **Γιοσέφ Δανιήλ Μισδραχή**, **Αβραάμ Νισήμ Καλαμάρο**, **Αβραάμ Τουρών**.

Αριστερή πλευρά: **Δανιήλ Εσδρά Μωυσή**.

- **Οδός Παύλου Μελά:** Κανένα σπίτι εβραϊκό στην οδό αυτή. Μόνο στη διασταύρωσή της με την οδό Παπακυριαζή στη γωνία δεξιά ήταν η **δεύτερη μικρή Συναγωγή** της Κοινότητας, η επωνομαζόμενη "Μιδράς" και η οποία είχε δύο εισόδους, μία από την οδό Παπακυριαζή και μία από την οδό Ανθίμου Γαζή από έναν διάδρομο που οδηγούσε σ' αυτήν.

- **Οδός Πελασγών:** Η οδός αυτή δεν υπάρχει σήμερα. Εξαφανίστηκε λόγω αλλαγής του σχεδίου πόλεως. Πάντως, με κατεύθυνση από Ταγματάρχου Βελισσαρίου προς Πηνειού είχε τα σπίτια:

Δεξιά πλευρά: **Χαΐμ Ναχμούλη** και **Ιακώβ Ναχμούλη** (στο ίδιο σπίτι).

Αριστερή πλευρά: **Ζακίνου Ναχμούλη**, **Ζαχαριά Ναχμούλη**, **Πέπο Ναχμούλη**, **Ισαάκ Ναχμούλη** σε τρία σπιτάκια στον ίδιο χώρο.

- **Οδός Πννειού:** κατεύθυνση από Κενταύρων προς Ταγμ. Βελισσαρίου.

Δεξιά πλευρά: **Γιοσέφ Καλντερόν**, **Μουσών Εσκιναζή** (χοροδιδασκάλου), στο σπίτι αυτό στεγαζόταν και οι οικογένειες **Αλβέρτου Ερρέρα** (γνωστού ήρωα του στρατοπέδου του 'Αουσβιτς) και **Ιεσοῦα Βεΐσ**. Στο σπίτι αυτό επίσης λειτουργούσε υποτυπώδες νηπιαγωγείο, όπου η οικοδέσποινα με τις κόρες της κρατούσαν και φρόντιζαν νήπια επί πληρωμή, με το όνομα "Μέστρα". Σ' αυτό φοίτησε και ο γράφων.

Αριστερή πλευρά: **Ισαάκ Λεβή**, **Σαμ Ταραμπουλούς**, **Ιωσήφ Ζακάρ** (σε ένα σπίτι), **Ιακώβ Μπέγα** και ένα σπίτι ακόμα που δεν θυμάμαι το όνομα.

- **Οδός Γαλννού:** Μόνο ένα σπίτι, των οικογενειών **Σολομών Μουσά** και **Χαΐμ Αβρ. Κοέν**, το πρώτο δεξιά από την οδό Ανθίμου Γαζή. Συστεγαζόταν και η οικογένεια του **Δαυίδ Έσδρα Μωυσή**.

- **Οδός Πικόλου:** Κανένα εβραϊκό σπίτι στην οδό αυτή.
- **Οδός Σκίπν:** Ένα μόνο εβραϊκό σπίτι, **Ντουντού Μεναχέμ Μωυσή**, αριστερά από την Ταγμ. Βελισσαρίου προς Τζαβέλλα.

- **Οδός Σκουφά:** κατεύθυνση από Ταγμ. Βελισσαρίου προς Φαρμακίδου.

Αριστερή πλευρά: **Αβραάμ Χαζάν** και δεξιά απέναντι το μπακάλικό του.

- **Οδός Ταγμ. Βελισσαρίου:** κατεύθυνση από Κουμουνδούρου προς Πηνειού.

Δεξιά πλευρά: **Σιμόν Μαγρίζου**, δυτική πλευρά σπιτιού • **Μεναχέμ Μωυσή** ή **Γιαμαλή**, δυτική είσοδος αρχοντικού **Μουσιών Αβραάμ**, η κεντρική από την οδό Φαρμακίδου.

Αριστερή πλευρά: **Ιακώβ Οββαδιά**, **Μπαρούχ Βενουζίου**, **Δαυίδ Τεσουβά**, **Αβραάμ Χαΐμ Μισδραχή**, **Δανιήλ Χαΐμ Μισδραχή**, **Μωύς Λεβή** (τρία σπίτια στην

ίδια αυλή), **Ιακώβ** και **Χαΐμ Σακκή** (του δευτέρου αξιωματικού του ελληνικού στρατού πεσόντος στην Αλβανία), **Ηλία** και **Σαούλ Καλαμάρο**, **Αβραάμ Νεγρή**, **Μουσιών Αλγούστη** και **Ηλία Μάτσα**, **Ιωσή Φελλούς** (εννιαιμένης οικογένεια από την οποία σώθηκε μόλις η μητέρα από τον ναζιστικό διωγμό), πίσω πλευρά σπιτιού **Νισήμ Μαγρίζου**, **Ηλία Ιεσούα Μανουάκ**.

- **Οδός Τζαβέλλα:** κατεύθυνση από Κουμουνδούρου προς Σκίπη.

Δεξιά πλευρά: **Χαΐμ Φρανσές**, **Δαυίδ Αράρ**, **Ιακώβ** και **Ααρών Φελλούς**, **Ισραέλ** και **Αβραάμ Γιεσουλά**.

Αριστερή πλευρά: **Ιακώβ Τουρών**, **Ισαάκ Ταρμπουλούς**.

- **Οδός Φαρμακίδου:** κατεύθυνση από Κουμουνδούρου προς Πελασγών.

Δεξιά πλευρά: **Ιωσήφ** και **Ιακώβ Σακκή**, δυτική πλευρά σπιτιού **Δαυίδ Μαγρίζου**, **Ισαάκ Αβραάμ Αλχανάτη**, **Δανιήλ Σακκή**, δυτική κυρία είσοδος αρχοντικού **Σαλβατώρ** και **Καρόλας Αβράμ**, **Λαζάρ Πέσσο**.

Αριστερή πλευρά: **Μουσιών Ισαάκ Μαγρίζου**, **Αρχοντικό Μουσιών Αβράμ**, οικοδομή που στέγαζε το χοροδιδασκαλείο του **Μουσικού (Μωυσή Εσκιναζή)**, **Αβραάμ Ιωσήφ Κοέν** (ταχυδρόμου), **Γιομτώβ Μιζάν**.

- **Οδός Παπακυριαζή:** από Φαρμακίδου προς Π. Μελά.

Δεξιά πλευρά: **Αρχοντικό Νταβιτσών Αβραάμ Φάις**, **Ισαάκ Αβραάμ Φάις**.

Αριστερή πλευρά: **Μουσιών Φαράς**, **Ιωσήφ Ζακάρ** (το πρώτο θύμα αυτοκινητιστικού δυστυχήματος στη Λάρισα από της κυκλοφορίας στην πόλη αυτή αυτοκινήτου), μεσημβρινή είσοδος και πλευρά της μικρής **Συναγωγής "Μιδράς"**.

Μερικά εβραϊκά σπίτια εκτός της εβραϊκής συνοικίας, όπως περιγράφηκε και οριοθετήθηκε στην παρούσα εργασία, χριστιανικών ιδιοκτησιών.

Στην οδό **Ρούσβελτ**, σπιτικό **Καλαμάρο**.

Στην οδό **Καραϊσκάκη**, σπίτι **Γιουδά Γιαχμπές**.

Στην οδό **Πατρόκλου**, σπίτι **Ααρών Αβραάμ Χαζάν**.

Στην οδό **Αγίου Νικολάου**, σπίτι **Ζάχου Εσκιναζή**.

Στην οδό **Ηφαιστου**, σπίτι **Σολομών Αβραάμ Μουσα**.

Στην οδό **Ηπείρου**, σπίτι **Δαυίδ Εσδρά Μωυσή**.

Στην οδό **Βασ. Σοφίας**, σπίτι **Λαζάρ Φελλούς**.

Το αρχοντικό Σαλβατώρ Αβράμ σήμερα

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Εδώ κλείνει το ιστορικό μου τούτο σημείωμα, με το οποίο επιχειρήσα να περιγράψω την εβραϊκή συνοικία της Λάρισας απαριθμίζοντας ταυτόχρονα τα εβραϊκά σπίτια με κάθε δυνατή πιστότητα. Μπορεί να έγιναν μικροπαραλείψεις. Είναι φυσικό, καθώς η μνήμη εξασθενεί με την πάροδο του χρόνου, που δεν είναι και λίγος αυτός που πέρασε. Ανέλαβα να περιγράψω κάτι που υπήρχε πριν 50 - 60 χρόνια, με μόνο τη μνήμη μου και τις αναμνήσεις μου, που φθάνουν στα πολύ παιδικά μου χρόνια. Από το να ξεχαστούν όλα, είναι καλύτερα για την ιστορία να διασωθούν όποιες μνήμες μπορούν να διασωθούν και εδώ ευτυχώς σώθηκαν οι περισσότερες.

Βεβαίως, από τα εβραϊκά σπίτια που περιέγραψα και απαρίθμησα, δεν σώζεται σήμερα κανένα σχεδόν, εκτός μόνο από το αρχοντικό **Σαλβατώρ** και **Καρόλας Αβράμ** και τούτο γιατί έχει κριθεί μνημείο διατηρητέο. Όλα τα άλλα έχουν χαθεί, καθώς στη θέση τους χτίστηκαν πολυκατοικίες με το σύστημα της αντιπαροχής και καινούργια κτίσματα. Πολλές εξάλλου από τις εβραϊκές ιδιοκτησίες έχουν προ πολλού περιέλθει σε χέρια μη εβραϊκά εξαιτίας του ναζιστικού διωγμού και κυρίως εξαιτίας της αθρόας μεταπολεμικής μετανάστευσης των Εβραίων προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και το Ισραήλ.

Σήμερα οι εβραϊκές οικογένειες της Λάρισας, οι πιο πολλές στεγάζονται σε διαμερίσματα πολυκατοικιών ή σε σύγχρονες μονοκατοικίες και έχουν χαθεί έτσι όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που σηματοδοτούσαν την εβραϊκή παρουσία στην Εβραϊκή Συνοικία της Λάρισας.

Λάρισα, Νοέμβριος 1991

(Ο κ. **Εσράς Δ. Μωυσής** ήταν επί σειρά ετών πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λαρίσης και ήδη είναι μέλος του Δ.Σ. του ΚΙΣ)

20 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΧΑΛΚΙΔΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

ΤΟΥ Κ. ΜΑΡΙΟΥ ΜΑΤΣΗ

Ο Μητροπολίτης Χαλκίδας, Ξηροχωρίου και Βορείων Σποράδων Γρηγόριος (Πέτρος) Πλειαθός, γεννήθηκε στο χωριό Τριαντάρος της νήσου Τήνου το 1891. Το έτος 1922 εξελέγη από την Αριστινδην Σύνοδο Μητροπολίτης Χαλκίδας σε ηλικία μόλις 31 ετών. Προηγούμενα ήταν ιεροκήρυκας της Επισκοπής Σύρου. Στην Ιερά Μητρόπολη Χαλκίδας ενεθρονίσθηκε την 23η Μαρτίου 1923. Απέθανε την 23η Ιουλίου 1971.

Η αγάπη του μεγάλου αυτού ηγέτη της Ορθοδοξίας για τους Εβραίους και ιδίως τους Χαλκιδαίους ήταν ένας δεσμός δυνατός που σφυρηλατήθηκε, αλλά και εκφράστηκε έμπρακτα από την αρχή της Γερμανικής Κατοχής. Πίστευε ότι οι Εβραίοι, ως λαός της Βίβλου, έχουν τη θέση τους δίπλα σε όλους τους άλλους λαούς.

Και πρόσθετε: "Να μην ξεχνάμε ότι και ο Χριστός ήταν Εβραίος".

Ο Σεβ. Μητροπολίτης Γρηγόριος, με την καθόδο των Γερμανών στη Χαλκίδα προσφέρθηκε και φύλαξε καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής τα επτά Σεφερείμ (Ιερούς Κυλίνδρους) μέσα εις το ιερό της Μητρόπολης, μαζί με τα βιβλία και τα ιερά μας σκεύη.

Στην απελευθέρωση, τα Ιερά Σεφερείμ επανήλθαν στη θέση τους στη Συναγωγή. Μαζί με τους Κυλίνδρους, ο Γρηγόριος δώρησε στην Κοινότητα και ένα αντίτυπο του βιβλίου του Φίλωνα του Ιουδαίου. Το μεγάλο αυτό χειρόγραφο βιβλίο εκδόσεως του 1640 φυλάσσεται στα αρχεία της Κοινότητας.

Στο βιβλίο του Αρχιμανδριτή Ν. Πρωτόπαπα "Μητροπολίτης Χαλκίδος Γρηγόριος Πλεισθός, ο Τήνιος",

Δεξίωση στη Λέσχη το 1949. Από αριστερά: Ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Σολομών Μάισης, ο δήμαρχος Χαλκιδέων Αντώνης Μαργαρίτης (θείος του σημερινού δημάρχου κ. Στέλιου Μαργαρίτη), ο στρατιωτικός Διοικητής της Σχολής Πεζικού, ο νομάρχης Ευβοίας, ο Μητροπολίτης, ο Ραββίνος Μπαρτζιλάι.

στη σελ. 17 αναφέρεται ότι: "Γίνεται δέησης εν τη Συναγωγή και απαντώντες εις τας ευχαριστίας των Ισραηλιτών ανακηρυζάντων ημάς Μέγαν Ευεργέτην δια την παρασχεθείσαν αυτοίς παρ' ημών βοήθειαν κατά τον σκληρόν αγώνα των κατά των Γερμανών και εξιστορούντες τα του όλου αγώνος".

Επίσης, στη σελ. 38 - 39 διαβάζουμε: "Ανεκρηύχθη Μέγας Ευεργέτης της Ισραηλιτικής Κοινότητος Χαλκίδας δια τας προς το εβραϊκόν στοιχείον της πόλεως Χαλκίδος σθεναράς προσπάθειάς του προς διάσωση του εκ του απηνούς διωγμού του βαρβάρου κατακτητού". (Έγγραφον Αρχιρραβινείας Χαλκίδας, υπ' αριθμ. 485 της 31ης Ιανουαρίου 1945).

Πλάκα της Συναγωγής Χαλκίδος με τα ονόματα των ευεργετών της Κοινότητος, η οποία τοποθετήθηκε στη θέση όπου υπήρχε η παλιά πλάκα μέχρι την καταστροφή της Συναγωγής από πυρκαγιά, το 1854

Το 1945 γίνεται η δέηση ευχαριστίας των Ισραηλιτών στην Ιερή Συναγωγή, για τη σωτηρία όσων ολιγών επιζήσανε από τα κρεματόρια του θανάτου των Γερμανών. Η Συναγωγή είναι κατάμεστη, εψάλησαν δεήσεις, εκφωνήθηκαν λόγοι, ακούσθηκαν πολλά. Μίλησε και ο Γρηγόριος. Τα ζωντανά του μάπα, η ευγενική του μορφή δέσποζε επιβλητική και φωτεινή. Εντύπωση μου έκανε, ήμουν τότε 9 χρονών, όταν όλοι σε κάποια στιγμή γονυπετήσαμε και για πρώτη φορά είδα όλον αυτόν τον κόσμο να κλαίει με λυγμούς.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Χαλκίδας έχει χαράξει το όνομα του Μητροπολίτη Γρηγορίου στην εντοιχισμένη πλάκα των ευεργετών της που βρίσκεται στην Ιερά Συναγωγή. Η ευγνωμοσύνη όλων μας εκφράζεται πάντοτε με έναν απέραντο σεβασμό στη μνήμη του. Ήταν 'Αξιος, η θεία έκφραση της Αγάπης ήταν εκπεφρασμένη στην ψυχή του, στη σκέψη του και στα έργα του.

Στο Γιομ Κιπούρ (Ημέρα Εξιλέωσης) το όνομα του Γρηγορίου μνημονεύεται πάντα, ζητώντας από το θεό να τον έχει δεξιά του. Ελπίζουμε οι νέες γενιές να διδάσκονται από την έμπρακτη αυτή εκδήλωση της απέραντης αγάπης του για όλους τους ανθρώπους.

Ας ευχηθούμε να πρυτανεύσει η Αγάπη μεταξύ των ανθρώπων και η Ειρήνη σ' όλη τη γη. Αυτή ήταν και η υποθήκη του μεγάλου αυτού Ιεράρχη.

Στο Γιομ Κιπούρ (Ημέρα Εξιλέωσης) το όνομα του Γρηγορίου μνημονεύεται πάντα, ζητώντας από το θεό να τον έχει δεξιά του. Ελπίζουμε οι νέες γενιές να διδάσκονται από την έμπρακτη αυτή εκδήλωση της απέραντης αγάπης του για όλους τους ανθρώπους.

Ας ευχηθούμε να πρυτανεύσει η Αγάπη μεταξύ των ανθρώπων και η Ειρήνη σ' όλη τη γη. Αυτή ήταν και η υποθήκη του μεγάλου αυτού Ιεράρχη.

(Ο κ. Μάριος Μάισης είναι πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητος Χαλκίδας)

Πέθανε ο συγγραφέας ΙΣΑΑΚ ΜΠΑΣΕΒΙΤΣ ΣΙΝΓΚΕΡ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΠΡΟΔΟΣΙΑΣ

Η ζωή, το πιστεύω και το έργο του

Σ

ένα από τα πολλά δειπνα που παρέστη ως επίσημος προσκεκλημένος, όταν πια ήταν διάσημος, ο Ισαάκ Μπάσεβιτς Σινγκερ παρατήρησε πως οι καλεσμένοι τον κοιτάζαν παράξενα, καθώς ρούφηξε πεινασμένα τη σούπα του αμέσως μόλις σερβιρίστηκε. "Στην επόμενη ζωή θα γίνω γουρού-νι", είπε και προκάλεσε γενική ευθυμία. "Κι όταν τα άλλα ζώα θα ρωτήσουν τι ήμουν στην προηγούμενη ζωή, θα πω πως ήμουν συγγραφέας. Κι αυτά θα πουν: Το ίδιο ι-σχυρίζονται όλα τα γουρούνια"...

Ο μεγάλος Πολωνοεβραίος συγγραφέας ξεκίνησε τον περασμένο μήνα για το ταξίδι που θα τον οδηγήσει στις απαντήσεις που ενέπνευσαν τη ζωή και το έργο του. **Υπάρχει Θεός; Ποιά είναι η τύχη της ψυχής μετά θάνατον;** Το πάθος του για τη μεταφυσική και η πεποίθησή του πως ζούμε σ' έναν κόσμο γεμάτο δαίμονες τον ώθησαν στην πίστη για την ύπαρξη του Θεού - ενός Θεού που ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια του Ορθόδοξου Ιουδαϊσμού.

Ο Σινγκερ δεν πίστευε στον αναμάρτητο άνθρωπο. Δεχόταν τα ανθρώπινα πάθη, έγραφε ψυχραιμία για το κακό και είχε έτοιμες απαντήσεις. Η θρησκεία και η αγάπη δεν ήταν απλές έννοιες για τον Σινγκερ και τους ήρωες των βιβλίων του, τους μη ορθόδοξους Εβραίους της διασποράς, που απαρνήθηκαν όπως ο ίδιος τον θρησκευτικό φαναισμό των προγόνων τους. Η σύγκρουση ανάμεσα στην παλιά και στη νεότερη γενιά είναι παρούσα στα περισσότερα από τριάντα βιβλία που άφησε πίσω του, όπως άλλωστε ήταν και στη ζωή του.

Το κακό, τα δαιμόνια, το ανθρώπινο πάθος και η προδοσία, ήταν τα αγαπημένα θέματα του Σινγκερ. Πίστευε πως η ιστορία του ανθρώπινου γένους είναι μια ιστορία προδοσίας "απέναντι στον εαυτό μας και στους

άλλους". Παραδεχόταν πως είχε προδώσει κι είχε προδοθεί. **"Υπάρχουν στιγμές που αρνούμαι το Θεό",** έλεγε. **"Αλλά κάθε φορά που αντιμετωπίζω δυσκολίες, προσεύχομαι. Προσεύχομαι στο Θεό, αλλ' αμαρτάνω απέναντί του..."**.

Το έργο του

Ο Σινγκερ δεν πρόδωσε ποτέ τη γλώσσα των προγόνων του, τα γίντις. Εγκατέλειψε την Πολωνία το 1935, προβλέποντας την τύχη του λαού του κι έφθασε στη Ν. Υόρκη. Η πρώτη εντύπωσή του ήταν πως η λογοτεχνία στα γίντις ήταν νεκρή. Χρειάστηκε πέντε χρόνια για να συνειδητοποιήσει πως η παράδοση του **Μέντελε Μόκορ Σφόριμ** και των άλλων μεγάλων μυθιστοριογράφων του 19ου αιώνα παρέμενε ζωντανή χάρη σε συγγραφείς όπως ο αδελφός του, **Ισραέλ Ζόζεφ Σινγκερ**, ο **Χαΐμ Γκρένιτ** και ο **Σολέμ Ας**.

Όλα τα έργα του από το **"Satan in Goray"** (1935) ως το **"Old Love"** (1979), γράφτηκαν στα γίντις και δημοσιεύτηκαν σε σειρές στην εβραϊκή εφημερίδα των ΗΠΑ **"The Jewish Daily Forward"**. Η περιφημη τριλογία **"Οικογένεια Μοσκάτ"**, αφιερωμένη στη μνήμη του αδελφού του που πέθανε το '43, κυκλοφόρησε σε βιβλίο το 1945 και παρομοιάστηκε θεματικά με το "Μπάντεμπρουκς" του Τόμας Μαν, που ο Σινγκερ μετέφρασε στα γίντις.

Η τριλογία μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1950 και ενθουσίασε τους κριτικούς της Ν. Υόρκης. Ακολούθησαν τα **"Gimbel the Fool"** (1975), **"The Magician of Lublin"** (1960), **"The Spinoza of Market Street"** (1961), **"The Slave"** (1962), **"Short Friday"** (1964), και το **"A Friend of Kafka"** (1970).

Η πρώτη νουβέλα του Σινγκερ που διαδραματιζόταν στην Αμερική ήταν το **"Εχθροί: Μια ιστορία αγάπης"** (1970), που είκοσι χρόνια αργότερα απέτέλεσε τη βάση της ομώνυμης ταινίας του Πωλ Μαζούρσκι. Το μιούζικαλ **"Γιεντίλ"** της Μπάρμπαρα Στρείζαντ βασίστηκε επίσης σε ιστορία του, αλλά δεν ικανοποίησε τον συγγραφέα. "Η μεταφορά και η σκηνοθεσία δεν είχαν καμία καλλιτεχνική αξία. Υπήρχε πολύ τραγούδι, υπερβολικά πολύ", είπε σχολιάζοντάς το.

Το 1973 εκδόθηκε η συλλογή **"A Crown of Feathers"**, το '76 το **"Fassions"** και το '78 το αυτοβιογραφικό **"Shosha"**, που απεκάλυπτε τις διάφορες πτυχές της προσωπικότητάς του: πρόσφυγας, γιος και εγγονός Ραββίνων, συγγραφέας παιδικών ιστοριών και δημοσιογράφος.

Ένας απλός άνθρωπος

Η απονομή του βραβείου Νόμπελ τον έκανε διάσημο, αλλά δεν επηρέασε τον απλό χαρακτήρα του. Ο Ισαάκ Μπάσεβιτς Σινγκερ ήταν ένας απλός άνθρωπος, μ' όλα τα πάθη και τις αδυναμίες των απλών ανθρώπων. Ήταν χορτοφάγος, του άρεσε να φορά σκούρα κοστούμια, να ταίριζε τα περισσότερα στην Άνω Δυτική πλευρά του Μανχάταν και να γράφει σε εστιατόρια υγιεινής διατροφής. Πολλές φορές εμφανιζόταν στα γραφεία της εβραϊκής εφημερίδας που φιλοξενούσε τις ιστορίες του και εξέπληττε τους φίλους του κρατώντας σημειώσεις σε μπλοκάκια την ώρα που τους μιλούσε.

Είχε αδυναμία στη μεταφυσική και στις ωραίες γάμπες. Το 1940 παντρεύτηκε την κομψή Γερμανίδα μεταδότρια Άλμα Χάιμαν, που έμεινε δίπλα του μέχρι την τελευταία μέρα της ζωής του, την 24η Ιουλίου, στην πόλη Σερφσάντ της Φλόριντα. Ο γιός του Ίσραελ Ζαμίρ είναι κι αυτός συγγραφέας και μεταφραστής και του έχει χάρισει τέσσερα εγγόνια.

Τι είναι - Τι έγραψε

- Για την αγάπη: "Η θρησκεία δεν είναι απλό πράγμα, όπως άλλωστε και η αγάπη. Μπορείς ν' αγαπάς μια γυναίκα και να την προδώσεις. Μπορείς να την αγαπάς, να τσακωθείς μαζί της και να την μισήσεις. Όλα στον άνθρωπο είναι ανθρώπινα".

- Για το Θεό: "Έχω τις αμφιβολίες μου για την αποκάλυψη. Δεν έχω καμία απόδειξη ότι ο Θεός θ' αποκαλυφθεί ή θα μας υποδείξει πώς να συμπεριφερόμαστε. Αφού πιστεύω στην ύπαρξη του Θεού κι αφού ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο και το μυαλό του, πιστεύω επίσης πως πρέπει να υπάρχει κάτι θεϊκό στις ανθρώπινες πεποιθήσεις για το Θεό - ακόμα κι αν απέχουν πολύ από το να 'ναι ικανοποιητικές".

- Για το σεξ: "Στο σεξ και στον έρωτα ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται αποκαλύπτεται περισσότερο απ' οπουδήποτε αλλού. Ένας άνδρας που μπορεί να παρουσιαστεί ως πολύ δυνατός - ένας μεγάλος άνδρας, ένας δικτάτορας - στο σεξ μπορεί να υπομηθεί σε παιδί".

- Για τη λογοτεχνία: "Η βαθύτερη ουσία της λογοτεχνίας είναι ο πόλεμος μεταξύ πνεύματος και συναισθημάτων. Όταν η λογοτεχνία γίνεται πολύ εγκεφαλική, ό-

ταν αγνοεί το πάθος, το συναισθημα, είναι στείρα, ανόητη και χωρίς καμία υπόσταση".

- Για την Πολωνία: "Δεν πρόκειται να γυρίσω. Θά 'ταν αβάσταχτο να δω την Πολωνία χωρίς τον λαό μου, χωρίς αυτούς που ήταν κοντά μου και υπέφεραν για αμαρτίες που δεν είχαν διαπράξει. Φοβάμαι πως θα συνεχίσω να γράφω για την Πολωνία αυτά που θυμάμαι. Έτσι κι αλλιώς η λογοτεχνία αναφέρεται στο παρελθόν".

- Για το τί έγραφε στα γίντις και αποκλειστικά για Εβραίους: "Εφ' όσον ξέρω καλύτερα τους Εβραίους και τα γίντις, οι ήρωες των βιβλίων μου είναι πάντα Εβραίοι που μιλούν γίντις, είμαι στην πατρίδα μαζί τους. Αλλά δεν γράφω γι' αυτούς επειδή είναι Εβραίοι και μιλούν γίντις. Μ' ενδιαφέρουν τα ίδια πράγματα που ενδιαφέρουν εσάς, που ενδιαφέρουν τους Γαπωνέζους - αγάπη και προδοσία, ελπίδες και απογοητεύσεις".

- Για τον συγγραφέα: "Το κύριο καθήκον του είναι να διατηρεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Οι συγγραφείς που δεν αναλύουν χαρακτήρες, αλλά προβλήματα - κοινωνικά ή άλλα -, αφαιρούν από τη λογοτεχνία την ουσία της. Ο διηγηματογράφος της εποχής μας, όπως σ' όλες τις εποχές, πρέπει να είναι ψυχαγωγός του πνεύματος και όχι απλώς ένας φορέας κοινωνικών και πολιτικών ιδεών. Ένας σοβαρός συγγραφέας πρέπει να ανησυχεί βαθιά για τα προβλήματα της γενιάς του, που σήμερα είναι η παρακμή της θρησκείας και της οικογένειας".

- Για τον Γερμανό φιλόσοφο Σοπενχάουερ: "Αυτό που θαυμάζω περισσότερο, είναι το θάρρος του να είναι απαισιόδοξος. Επειδή οι περισσότεροι φιλόσοφοι προσπαθούν με τον τρόπο τους να ζωγραφίσουν ένα σύμπαν στο οποίο επικρατεί η απόλυτη τάξη και να δώσουν στους ανθρώπους ψεύτικες ελπίδες. Ο Σοπενχάουερ είχε το κουράγιο να παραδεχθεί πως ζούμε στον κόσμο του Κακού".

- Για τον Κάφκα, την Βίβλο και τους Εβραίους: "Ζακ, διάβασα χτες το "Κάστρο" του Κάφκα σου. Ενδιαφέρον, πολύ ενδιαφέρον, αλλά πού το πηγαίνει; Είναι πολύ μακρύ για όνειρο. Οι αλληγορίες πρέπει να 'ναι σύντομες".

Ο Ζακ Κον κατάπιε γρήγορα το φαγητό που μασούσε. "Κάθισε", είπε. "Ένας δάσκαλος δεν πρέπει ν' ακολουθεί τους κανόνες".

"Υπάρχουν ορισμένοι κανόνες που ακόμα κι ένας δάσκαλος πρέπει ν' ακολουθεί. Κανένα μυθιστόρημα δεν πρέπει να 'ναι μεγαλύτερο από το "Πόλεμος και Ειρήνη". Ακόμα κι αυτό είναι πολύ μεγάλο. Αν η Βίβλος αποτελείτο από 18 τόμους, θά 'χε ξεχαστεί εδώ και καιρό".

"Το Ταλμούδ έχει 36 τόμους και οι Εβραίοι δεν τό 'χουν ξεχάσει", είπε ο Ζακ.

"Οι Εβραίοι θυμούνται πολλά. Αυτή είναι η δυστυχία μας. Πάνε δύο χιλιάδες χρόνια που διωχθήκαμε από τους Αγίους Τόπους και τώρα προσπαθούμε να γυρίσουμε πίσω. Παράλογο δεν είναι; Αν η λογοτεχνία μας μπορούσε να εκφράσει αυτό το παράλογο, θά 'ταν καταπληκτική. Αλλά η λογοτεχνία μας είναι απελπιστικά λογική" ("A Friend of Kafka").

Γκέλυ Βουρβούλν
("Μεσημβρινή", 2.8.91)

Δημοτικό Σχολείο Άρτας, μικτό, με Εβραίους και Χριστιανούς μαθητές

Αναμνήσεις και στοιχεία

Του κ. ΔΗΜ. ΜΑΡΚΟΥ

Σε απάντηση εκκλήσεως του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος για τη συγκέντρωση στοιχείων για την καταστροφή κατά το Ολοκαύτωμα Ισραηλιτική Κοινότητα Άρτας, ο κ. Δημ. Ν. Μάρκου (συνταξιούχος δάσκαλος, χορογράφος, μουσικός - Σουλίου 24, Άρτα) απέστειλε τις παρακάτω σημειώσεις - αναμνήσεις του:

"Γεννήθηκα το 1910 (24.10 π. ημερολόγιο), 5 μέτρα από τη Νέα Συναγωγή και 10 μέτρα από τη Μεγάλη Στρατώνα του 40ού Συντάγματος Ευζώνων του Νομού Άρτης που ετοιμαζόταν για την εκστρατεία του απόρρητου Μπιζανίου. Έτσι, για 2 - 3 χρόνια ένιωσα τη θρησκεία και την πατρίδα (Χριστιανός - Έλληνας).

Προέλευση των Ισραηλιτών

Άλλοι γράφουν, ότι οι Εβραίοι ήλθαν από την Ισπα-

νία του 16ου αιώνα, η εγκυκλοπαίδεια "Ήλιος" γράφει ότι έφυγαν από το Βασίλειο της Νεάπολης (Ιταλία) το 1502.

Κάτοικοι προ του 1940 οι Εβραίοι στην Άρτα ήταν περίπου 500. Το στοιχείο αυτό βρίσκεται στη Στατιστική του υπουργείου από την απογραφή του 1939. Ήταν εγκατεστημένοι στο κέντρο της τότε Άρτας, στο Τουρκοπάζαρο, πλησίον του Φρουρίου στα **Εβραϊκά**. Ο πατέρας μου, έμπορος μέχρι το 1914 που στρατεύτηκε και με νέο επάγγελμα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, είχε φιλία - συνεργασία με τους Εβραίους μέχρι το θάνατό του, το 1940.

Ασχολία

Λαός εμπορικός, εργατικός, απλός. 5 - 6 μεγάλα εμπορικά καταστήματα. 1 μεγάλο με εμπόριο και είδη δερμάτων. 1 παντοπωλείο με χριστιανό συνεταίρο. 10 μικρότερα εμπορικά. 3 υαλοπωλεία. 3 φανοποιία. 1 ραφείο. 1 γαλακτοπωλείο - κρεπωλείο. 1 αντιπροσωπεία

Η Συναγωγή Άρτας

αυτοκινήτων Φορντ. 2 γυρολόγοι. 10 ιδιωτικοί υπάλληλοι. Γυναίκες: 2 - 3 καθαρίστριες, ράπτριες, 2 - 3 νερόφοροι.

Κοινωνικότητα

2 - 3 έμποροι λάβαιναν μέρος σε δημόσιες κοσμικές εκδηλώσεις. Οι νέοι τις αργίες, Σάββατο - Κυριακή, ασχολούνταν με τη Σχολή Χορού.

Μόρφωση

Δημοτικό Σχολείο με 2 διδασκάλους. 1 Δημοσίον (Έλληνα), 1 Ισραηλίτη (θρησκείας).

Επιστήμη

1 διδάσκαλος Δημοσίου. 1 διδασκάλισσα. 1 Νομαρχιακός υπάλληλος. 1 ιατρός.

Ανωτέρα Εκπαίδευση

2 φοιτητές που απεβίωσαν. Ένας φανοποιός που έκανε χρέη κτηνιάτρου (προτιμούσαν όρνιθες, γιατί γίνονταν πολλά φαγητά και από τα μεγαλύτερα ζώα έτρωγαν μόνο το εμπρόσθιο μέρος).

Γεγονότα

Στο θάνατο προσφιλούς προσώπου έτρωγαν αυγό. Στους πρόσφυγες της Μ. Ασίας παρεχώρησαν από τους πρώτους το σχολείο για στέγαση. Μερικοί έμποροι εξυπηρετούσαν μικρομίσθιους δημόσιους υπαλλήλους.

Οι Άρτινοι χαιρόντουσαν με τις γιορτές τους

Το 1921 - 22 κάναν δοξολογία με μουσική, νομίζω για την ανακήρυξη του Ελληνικού κράτους. Ο Βασιλέας Γεώργιος ο Α' επισκέφθηκε τη Νέα Συναγωγή και τους παραχώρησε μέρος στο λόφο της Πρεάνθης πλησίον της Στρατώνας για Νεκροταφείο.

Κατά το Ολοκαύτωμα, όσοι ζήσανε στην Αθήνα σώσανε την περιουσία τους. Όλα τα ακίνητα εκποιήθηκαν. Το οικοπέδο της Νέας Συναγωγής εδόθη εις το Σύλλογο Σκουφά, αλλά μετά έγινε μέρος του πάρκου Μακρυγιάννη. Υπάρχουν στην περιφέρεια λίγα κτήματα Ισραηλιτών που μένουν στην Αθήνα. Σήμερα 2 - 3 επισκέπτονται την Άρτα.

Στα αιματηρά γεγονότα του Κομμένου νομίζω ότι 2 - 3 Ισραηλίτες έχυσαν το αίμα τους.

Η μεγάλη συμφορά του ξεριζωμού τους έγινε τη νύκτα της 24ης Μαρτίου, που ξημέρωσε η λευτεριά στην Ελλάδα. Και όταν με τη θέληση του Θεού χτυπήθηκε ο φασισμός, είδαμε και τους λίγους που ζήσανε με τον αριθμό στο χέρι, δοξάσαμε για το κράτος του Ισραήλ που έγινε δυνατό και ευχόμαστε κάθε πρόοδο, γιατί ο περιούσιος λαός δίνει ζωή στην παγκόσμια ανθρωπότητα.

Ονόματα μερικών Ισραηλιτών που θυμάμαι: Νταβαριάς, Μιωνής, Ιοχανάς, Σαμπάς, Ιερεμίας, Μιζάν, Ελιέζερ, Πολίτης, Κούλιας, Γκανής, Σούσης.

Στοιχεία για το "Κάστρο του Βόλου"

Όπως προκύπτουν από εβραϊκά θρησκευτικά κείμενα

Στην εφημερίδα "Ταχυδρόμος" του Βόλου (24.10.1991) δημοσιεύθηκε η παρακάτω επιστολή του "Ερανιστή".

"Εν σχέσει με το εκδοθέν βιβλίο του συγχρόνου συγγραφέα Κώστα Λιάπη "Το Κάστρο του Βόλου", δεν θεωρώ άσκοπο να σημειώσω και να παραθέσω και τα κατωτέρω ιστορικά στοιχεία, τα οποία πήρα από την ανέκδοτο ιστορία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου υπό του υπογεγραμμένου, αντιγράφοντας περιληπτικά την σχετική περικοπή - υποσημείωση την αναφερόμενη στο τοπωνύμιο αυτό και στην πορεία του.

"... Έτσι αναφέρεται για πρώτη φορά (δηλ. Γόλος) από το Βυζαντινό ιστορικό του 14ου μ.Χ. αιώνας Καντακουζηνό. "Ο Βυζαντινός" - γράφει - "έοικητής της Θεσσαλονίκης Μονομάχος κυρίευσε το 1333 τον Γόλον και το Καστρίν". Με την πάροδο του χρόνου το όνομα Γόλος παρετυμολογικά μετασχηματίσθηκε στο σημερινό Βόλος. Η νέα πόλις εις ένα θέσπισμα των εφόρων του 1856 λέγεται "νέα πόλις του Βόλου" και φαίνεται πως αυτό ήταν το επικρατέστερο όνομά της. Ονομάστηκε "νέα πόλις του Βόλου" για να διακρίνεται από το "Κάστρο του Βόλου", είτε από το χωριό του Πηλίου Γώλος - Βώλος (ή Γόλος - Βόλος) που αργότερα ονομάστηκε Άνω Βόλος.

Ως προς την ετυμολογία του ονόματος Βόλος - Γόλος, ή Γώλος - Βώλος, δεν υπάρχει ομοφωνία. Οι κυριότερες γνώμες είναι, πως πρόκειται για σλαβικό τοπωνύμιο (όπως είναι και τα τοπωνύμια Ζαγορά και Γορίτσα) ή για παραφθορά του ονόματος Ιωλκός. Την τελευταία άποψη υποστήριξε στο βιβλίο για τις Παγασές και τη Δημηγεριάδα ο Γερμανοεβραϊός ιστορικός Έρνστ Μάγιερ (1934).

Ο βυζαντινός Γόλος ήταν κτισμένος, όπου η σημερινή συνοικία "Παλαιά", στην είσο-

δο του τωρινού Βόλου και μάλιστα στο λόφο των Αγίων Θεοδώρων (που είναι και ο πυρήνας του σημερινού Βόλου), εκεί ακριβώς όπου στα αρχαία χρόνια ευρίσκονταν η Ιωλκός. Η πόλις αυτή ήταν οχυρωμένη με ψηλό και καλοφτιαγμένο κάστρο, που έκτισε ο Ιουστινιανός, γι' αυτό πολλές φορές βλέπουμε να ονομάζεται από ιστορικούς ή περιηγητές της Τουρκοκρατίας σαν "Κάστρο" ή "Κάστρο του Γόλου".

Και εις τα συντασσόμενα εν Βόλω εβραϊστί υπό των παλαιών θρησκευτικών λειτουργών της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου γαμικά σύμφωνα (Κετουμπόθ, ενικός Κετουμπά) μεταξύ Ισραηλιτών, η πόλις του Βόλου εξ ιστορικής παραδόσεως, αναγράφεται ως "Κάστρο Βόλου".

Για την ιστορία, παραθέτουμε κατωτέρω την σχετική τυπική περικοπή με την οποία ηρχίζε η διατύπωση των γαμικών συμφώνων (Κετουμπόθ) μεταξύ των Ισραηλιτών εις την Κοινότητα Βόλου: "Την... ημεραν... του μηνός... του έτους... από δημιουργίας του κόσμου της παρ' ημίν κρατούσης χρονολογίας, ενταύθα εν τη πόλει Κάστρο Βόλου, κειμένη επί της ακτής μεγάλης θαλάσσης υδρευομένη δε επαρκέστατα υπό των ιδίων αυτής υδάτων και κρηνών, πιστοποιούμεν οι υποκαίνόμενοι μάρτυρες ότι...".

Όλα δε τα συνταχθέντα εις Βόλον υπό του ασιδίου Αρχιεραβίνου Βόλου Μωυσέως Σ. Πέσαχ γαμικά σύμφωνα από του έτους 1891 διορισμού του σ' αυτή, έτσι ονομάζουν την πόλιν του Βόλου "Κάστρο Βόλο". Μετά τον θάνατο του Αρχιεραβίνου (31.11.1955) κακώς παραλείπεται υπό των μεταγενεστέρων θρησκευτικών λειτουργιών η ιστορική και παραδοσιακή αυτή διατύπωση στα γαμικά Εβραϊκά σύμφωνα με τον ισχυρισμό της καθιερωθείσης νεώτερης - μεταπολεμικής απλής γενικής διατύπωσης των". Διότι ούτως χάνεται μια ιστορική πηγή πληροφοριών".

Ο Διωγμ

Τ

ους πρώτους μήνες του 1492 η καθολική βασιλική αυλή της Ισπανίας βοήθουσε τον **Χριστόφορο Κολόμβο** να φύγει για την Αμερική. Στις 31 Μαρτίου του 1492 μια Διαταγή που εκδόθηκε στη Σάντα Φε, μια πόλη κοντά στη Γρανάδα, ζητούσε την πλήρη αποχώρηση των Εβραίων από την Ισπανία και τους έδινε προθεσμία τριών μόνο μηνών για να εγκαταλείψουν τη χώρα. Το ταξίδι του Χριστόφορου Κολόμβου οροθέτησε την έξοδο της ανθρωπότητας προς νέους κόσμους και την εποχή των Νέων Χρόνων. Το ανθρωποκυνηγητό που εξαπολύθηκε εναντίον των Εβραίων αποτέλεσε την αρχή της εποχής της μισαλλοδοξίας, της Ιεράς Εξέτασης, της αμφιβολίας. Υπάρχει άραγε κάποια σχέση ανάμεσα σ' αυτά τα δύο γεγονότα, που το καθένα με τον τρόπο του επηρέασαν τους Νέους Χρόνους; Όπως υπογραμμίζει ο ιστορικός του Πανεπιστημίου της Χάιφα (με σπουδές στη Σορβόνη και μεγάλο κύρος στο Ισραήλ) **Μορίς Κρίγκελ**, δεν υπάρχει μεν άμεση σχέση ανάμεσα στα δύο συμβάντα, ωστόσο και τα δύο είναι παιδιά της εποχής τους.

Η αποπομπή των Εβραίων από την Ισπανία - που δεν ήταν διόλου αναιμάκτη - είναι ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός, που αφορά τόσο στην ιστορία των Ισπανών, όσο και των Εβραίων. Το 1492 η πιο πλούσια και ανεκτική κοινωνία της εποχής, η ισπανική, όπου συμβίωναν αρμονικά Άραβες, Εβραίοι και Χριστιανοί, έφθασε σε ένα κρίσιμο σημείο: Μετά 800 χρόνια, οι χριστιανικές δυνάμεις υπερίσχυσαν των Μουσουλμάνων, με την κατάληψη της Γρανάδας, και των Εβραίων, διώκοντάς τους από το βασίλειο. Κι έτσι τελειώσε μία από τις πιο ευτυχείς περιόδους των εβραϊκών κοινοτήτων της Διασποράς, με τον διασκορπισμό της σ' όλη την Ευρώπη.

Το γεγονός και η επίδρασή του στη σύγχρονη ιστορία αποτελεί αυτές τις μέρες αντικείμενο ενός μεγάλου ιστορικού συνεδρίου, που γίνεται στην Ιερουσαλήμ - με τη συμμετοχή εκατό περίπου επιστημόνων απ' όλο τον κόσμο. Είναι σπάνιο φαινόμενο η συμμετοχή πολιτικών στις εργασίες ιστορικών συνεδρίων. Κι όμως, το διεθνές αυτό σεμινάριο, που έχει τίτλο "Ο διωγμός των Εβραίων από την Ισπανία" παρακολούθησαν από την πρώτη κιόλας μέρα (9 Ιανουαρίου) ο πρωθυπουργός **Γ. Σαμίρ**, ο δήμαρχος της Ιερουσαλήμ **Τ. Κόλεκ**, ο υπουργός Παιδείας και ο πρέσβης της Ισπανίας στο Ισραήλ.

Στο συνέδριο θίγονται διάφορα πολύ ενδιαφέροντα ζητήματα, όπως αυτό της Ιεράς Εξέτασεως.

Η Ιερά Εξέταση δημιουργήθηκε για να "ελέγξει" την ορθή πίστη των χριστιανών, πολύ πριν βαλθεί να εξοντώσει τους άπιστους: Κι έτσι γίνεται ο πρώτος θεομάρτυς, που καθιερώνει τον έλεγχο

ΟΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ

του κράτους πάνω στις σκέψεις των πολιτών του - ένας θεσμός ιδιαίτερα σύγχρονος, αφού επαναλαμβάνεται με διάφορες μορφές στη σύγχρονη εποχή.

Εξ άλλου, η επίθεση ενάντια σε μια κοινότητα τόσο καλά οργανωμένη όσο η εβραϊκή, αλλά και τόσο συνδεδεμένη με τη θρησκεία, είχε ως αποτέλεσμα τη θρησκευτική μεταστροφή πολλών Εβραίων. Άλλοι άλλαζαν την πίστη τους, άλλοι την άλλαζαν μόνο δημόσια, άλλοι περνούσαν και από τις δύο θρησκείες πολλές φορές. Αυτοκτονίες, κατάθλιψη, αίσθηση απώλειας, γίνονται το σύμβολο αυτού του τραύματος.

Η εξορία μετατρέπεται σε ένα είδος μετανάστευσης, που μεταφέρει σ' όλη την Ευρώπη την ανησυχία των Εβραίων, την κουλτούρα και τη δημιουργικότητά τους. Ποιητές, συγγραφείς, φιλόσοφοι - ανάμεσα στους οποίους ο **Μπαρούχ Σπινόζα**, ο πρώτος κριτικός της θρησκείας και της πολιτικής - αποσπούν από το δράμα της εξορίας, στοιχεία που τους ενεργοποιούν διανοητικά. Το αίσθημα της ανασφάλειας, το ότι δεν ανήκουμε πουθενά, η αμφιβολία, που καταλαμβάνουν τόσο χώρο στη σύγχρονη κουλτούρα, έχουν τις ρίζες τους σ' αυτήν ακριβώς την εποχή.

Ιστορικό Συνέδριο στην Ιερουσαλήμ και Έκθεση στο Βερολίνο

“Μοναδικό φορτίο που μπορέσαμε να σώσουμε εν μέσω γενικών απωλειών, ήταν η “γλώσσα”. Αυτή η φράση - κλειδί του Πάουλ Σέλαν σε μια γωνιά της έκθεσης - κολοσού που άνοιξε τις πύλες στο κτίριο Μάρτιν Γκρόπιους του Βερολίνου μισόν αιώνα μετά την απόφαση του Γ' Ράιχ να εξοντωθούν οι Εβραίοι της Ευρώπης συμπυκνώνει την ιδέα γύρω από την οποία περιστρέφονται οι “εβραϊκοί κόσμοι”: Πάνω από 2.500 εκθέματα συγκεντρωμένα από 300 διαφορετικές συλλογές και μουεία του κόσμου ξαναπλώνουν το νήμα που έκανε όσο κανένα άλλο στους νέους χρόνους τον κόσμο αυτό της Κεντρικής Ευρώπης μοναδικό: Το εβραϊκό νήμα.

Διότι, όσο και αν οι “εβραϊκοί κόσμοι” διευρύνονται στις ασιατικές και τις αφρικανικές και την αμερικανική κοινότητα των Εβραίων, η αναντικατάστατη προσφορά τους δεν είναι ο “γκλομπλισμός” τους, αλλά η ανασύνθεση του κόσμου όπου έζησαν οι Ασκενάζιμ: Η Βίλνα και το Λοτζ, το Λέμπεργκ (Λβφ) και η Πράγα, το Βερολίνο και το Μπρεσλάου (Βρότλαβ). Κόσμοι μαγικοί, σφραγισμένοι από τη διαρκή προσπάθεια των καλύτερων ανθρώπων τους να εγκαταλείψουν τα “γκέτο” τους και να γίνουν δεκτοί από τις κοινωνίες, διατηρώντας παράλληλα το ιδιαίτερο εβραϊκό χαρακτήρα τους. “Τρεις δρόμους μπορούσαν να διανύσουν οι Εβραίοι στις αρχές του αιώνα: Αφομοίωση, Σιωνισμός, Σοσιαλισμός”, γράφει ο Γκερτ Μάτενκλοι, καθηγητής της σύγχρονης λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του Μάρμπουργκ, αναφερόμενος στο παράδειγμα του Άρθουρ Σνίτσλερ που ακολούθησε τον πρώτο.

Τα πιο διαφορετικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, ρούχα, σερβίτσια, θήκες για την Τόρρα ή το Ταλμούδ, φωτογραφίες, διατάγματα με τα οποία κηρύσσονταν οι διάφοροι διωγμοί, υπολείμματα συναγωγών και μοντέλα τους “αρθρώνονται” σε ένα θέαμα, με άξονα πάντα τη λέξη, τη γλώσσα. Το ολοκαύτωμα, η Σόα όπως τη λένε οι Εβραίοι, η κορυφαία και αξέπεραστη στιγμή της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας παίζει ένα μικρό ρόλο στην έκθεση αυτή.

Εκείνο που έχει σημασία, είναι πώς ζούσαν οι 90.000 Εβραίοι στη Βίλνα, τα 2 εκατομμύρια Εβραίων στη Γαλικία και οι 200.000 στο Λεμπέργκ. Ο Θεός τους διαπερνά σαν ένας αδύνατος γίγαντας την έκθεση, που δεν έχει στόχο να πολεμήσει τον πανταχού παρόντα αντισημισμό με ένα τεράστιο φιλοσημιτικό σόου, όπως είπε στην “Καθημερινή” ένας από τους οργανω-

τές της, ο Έντουαρντ Βαν Γούλεν. Αλλά το πολιτιστικό φορτίο της έκθεσης είναι “κοσμικό”. Αυτό γίνεται πριν από όλα προφανές στις βιογραφίες των Εβραίων της Γερμανίας κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Γιατί η έκθεση στο Βερολίνο;

Η πρωτεύουσα της Γερμανίας διέθετε με 55.000 Εβραίους την πιο σημαντική εβραϊκή κοινότητα της Ευρώπης. Μέλη της ο Μαξ Ράινχαρντ και ο Μαρκ Σαγκάλ, ο Άλμπερτ Αϊνστάιν και ο Βάλτερ Μπένζαμιν, ο Κουρτ Τουχόλσκι και ο Στέφαν Τσβάιχ. Στο ίδιο το Βερολίνο οι αξιωματικοί των SS, σε σύσκεψη σε μια από τις ωραιότερες βίλες της πόλης, στις 20 Ιανουαρίου 1942, έπαιρναν την απόφαση για “τη λύση του εβραϊκού προβλήματος στην Ευρώπη”.

“Η καταστροφή του εβραϊκού πολιτισμού στην Ευρώπη ήταν και η καταστροφή του πολιτισμού της Κεντρικής Ευρώπης. Μετά το τέλος της περιήγησης στους χώρους της έκθεσης, θέλουμε να έχει ο επισκέπτης την εντύπωση πολλών και όχι ενός εβραϊκού κόσμου”, λέει ένας από τους οργανωτές της έκθεσης, ο Ανδρέας Ναχάμα.

Το άνοιγμα των βιβλιοθηκών και των αρχείων στην Ανατολική Ευρώπη έκανε δυνατή την παρουσίαση θησαυρών, όπως της πρώτης χειρόγραφης βίβλου στα εβραϊκά (1.000 χρόνων) από τη βιβλιοθήκη των Σαλτίκοφ στο Σανκτ Πέτερσμπουργκ.

Η Σαλονίκη

Η αίθουσα 13 των “Εβραϊκών κόσμων” είναι αφιερωμένη στη Θεσσαλονίκη. Η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας από τους ναζί προκάλεσε στους οργανωτές της έκθεσης ανυπερέβλητες δυσκολίες στη συγκέντρωση του υλικού. Υπάρχει μια εξαιρετικά σπάνια συλλογή καρτ - ποστάλ από την εβραϊκή ζωή στη Θεσσαλονίκη, με φωτογραφίες από την αγορά, τον Βάρδαρη, τον κινηματογράφο Παλλάς (μια εικόνα του 1917), σκηνές γάμων, αλλά και κηδείων. Η Θεσσαλονίκη, η Σαλονίκη όπως αναγράφεται εδώ, παρουσιάζεται ως ένα από τα κέντρα του “Εβραϊσμού τα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας”, μαζί με τη Σμύρνη και την Πόλη. Τα λιγότερα εκθέματα αφορούν στη ζωή μετά το 1912.

Η έκθεση θα διαρκέσει ως τις 26 Απριλίου στο κτίριο Μάρτιν Γκρόπιους του Βερολίνου.

Τάσος Τέλλογλου (“Καθημερινή”, 21.1.1992)

Μαρσέλ Νατζαρή: "Ζήτω η Ελλάς"

Της κας ΠΕΓΚΥ ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ

"Είμαι καταδικασμένος εις θάνατον από τους Γερμανούς, επειδή είμαι εβραϊκής θρησκείας - Ζήτω η Ελλάς", γράφει ο **Μαρσέλ Νατζαρή**, ένας Εβραίος της Θεσσαλονίκης, που έζησε στο στρατόπεδο του Άουσβιτς και από πραγματική τύχη διασώθηκε. Από το σημείο αυτό αρχίζει η αφήγηση - γλαφυρή αλλά ταυτόχρονα και τρομακτική, αφού φέρνει στο φως άγνωστες πτυχές του εβραϊκού ολοκαυτώματος, έτσι όπως συνέβη στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, πριν μιλήσουμε για τη μαρτυρία αυτού του ανθρώπου, πρέπει να αναφερθεί το πώς βρέθηκε αυτή, για να αποκαλύψει τη γερμανική θηριωδία σε μια στιγμή που οι πληγές κλείνουν και τείνουν να ξεχαστούν σχεδόν όσα υπέστησαν οι Εβραίοι - όχι μόνον οι Έλληνες - αλλά και οι απανταχού της Ευρώπης.

Σ' ένα θερμός

Στις 24 Οκτωβρίου του 1980, ενώ καθάριζαν τα χόρτα στα ερείπια των κρεματορίων II και III του Μπιρκενάου, βρέθηκε κάτω από μια βαλανιδιά ένα θερμός μέσα σε μια δερμάτινη τσάντα, θαμμένο στη γη σε βάθος 30 - 40 εκατοστών. Μέσα στο θερμός υπήρχε ένα χειρόγραφο δώδεκα σελίδων. Τα ευρήματα παραδόθηκαν στο Κρατικό Μουσείο του Άουσβιτς - Μπιρκενάου. Μόλις πιστοποιήθηκε η γλώσσα του χειρογράφου, οι υπεύθυνοι του Μουσείου το έστειλαν για μετάφραση στον Θόδωρο Αλεξίου, μεταφραστή του υπουργείου Εξωτερικών της Πολωνίας. Εκείνος, αφού κατάφερε να αποκρυπτογραφήσει το όνομα του συγγραφέα του, απευθύνθηκε στην Ισραηλιτική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Το όνομα του Μαρσέλ Νατζαρή ήταν γνωστό και ειδοποιήθηκε η γνωστή του οικογένεια του Μωρίς Λεόν. Η κα Αβέτ - Μπέζα Λεών, εξουσιοδοτημένη από την κόρη του Νατζαρή και νύφη της Νέλλη Λεών, έγραψε στην ελληνική πρεσβεία στη Βαρσοβία και ζήτησε φωτοαντίγραφο του χειρογράφου. Η πρεσβεία διαβίβασε το γράμμα στο Μουσείο του Άουσβιτς, το οποίο έστειλε φωτογραφίες του κειμένου, του χώρου ανεύρεσης και του περιτυλίγματος, του θερμός μέσα σε δερμάτινη τσάντα. Το 1989 η κυρία Μπέζα Λεών επισκέφθηκε το Άουσβιτς και ζήτησε να δει το κείμενο. Δεν της το έδειξαν, της έδειξαν μονάχα τις φωτογραφίες...

Ο συγγραφέας του Μαρσέλ, πριν περάσει στην αφήγηση των δεινών του, που ωστόσο δεν περιορίζονται σε προσωπικό επίπεδο, αλλά παίρνουν τη χροιά της ιστορικής μαρτυρίας, κάνει το βιογραφικό του: το 1937 υπηρέτησε την στρατιωτική θητεία του. Το 1940 επιστρατεύθηκε και πολέμησε το Αλβανικό Μέτωπο. Όταν άρχισε η γερμανική κατοχή, ο Νατζαρή υπήρξε ένας από τους χίλιους Εβραίους που στρατεύθηκαν, τον Ιούλιο του 1942, για καταναγκαστικά έργα στη Μενεμένη. Την άνοιξη του 1943, όταν άρχισαν οι αποστολές των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, πήραν τους γονείς και την αδελφή του. Εκείνος φεύγει στην Αθήνα μέσω Λάρισας. Εκεί, όπως γράφει ο ίδιος, ασχολείται με την σαπωνοποιία, με τον εξάδελφό του Ηλία Κοέν και ανοίγουν γραφείο στην οδό Αβραμιώτου 10. Στα αρχεία της γερμανικής πρεσβείας έχει βρεθεί καταγγελία με ημερομηνία 31 Αυγούστου 1943. Μια Γαλλίδα καταδό-

τρια καταθέτει στον σύμβουλο της πρεσβείας δόκτορα Βόγκελ ότι δύο Εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη, ο Ελί και ο Εμμανουήλ Μαρσέλ, διατηρούν αυτό το γραφείο και εργάζονται παράνομα για τη φυγάδευση Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην Παλαιστίνη. Κάτι, που όπως αποδεικνύεται από το κείμενό του, θεωρείται αυτονόητο αφού εργάζεται προς όφελος των συμπατριωτών του. Μετά τη συνθηκόληψη της Ιταλίας, περνά στην ελεύθερη Ελλάδα και στρατεύεται στον ΕΛΑΣ. Ωστόσο, το γεγονός ότι "ο κομμουνισμός ήταν η πρώτη φροντίδα των ανταρτών και των καπετάναιων" και η διαπίστωση ότι "είμασταν όργανα ενός κόμματος και ουχί της πατρίδος", τον οδηγούν στο να εγκαταλείψει τα βουνά. Αργότερα συλλαμβάνεται και μεταφέρεται στις φυλακές Αβέρωφ και στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, έως τις 2 Απριλίου του 1944 που παίρνει το δρόμο για τα στρατόπεδα της Γερμανίας.

Κι έπειτα αρχίζει η καταγραφή των γεγονότων: μιλάει για τις συνθήκες μεταφοράς των κρατουμένων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τη ζωή σ' αυτά, περιγράφει τη διαδικασία που ακολούθησαν οι Γερμανοί μέχρι να φτάσουν οι Εβραίοι στα κρεματορία. Αναφέρει ότι στα στρατόπεδα, τη λειτουργία των κρεματορίων πρόδιδε μόνο ο καπνός. Οι κρατούμενοι που εργάζονταν στις ειδικές ομάδες θα πρέπει να θεωρούνταν οι τραγικότερες ψυχογνώμιες του κόσμου των ναζιστικών στρατοπέδων. Το είδος της εργασίας τους, η απομόνωσή τους, αλλά και η βέβαιη εκτέλεσή τους μετά από σύντομη περίοδο εργασίας, για να μη διαρρεύσει το μυστικό των κρεματορίων, συνθέτουν την πιο ζοφερή εικόνα για την ανθρώπινη μοίρα.

Δεν ήθελε να ξεχάσει

Καθώς οι μήνες περνούν, εκείνος διασώζεται, γράφει το κείμενό του και το κρύβει. Όταν, μετά το τέλος του Πολέμου ο Νατζαρή επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη, λέει στους δικούς του ότι έχει θάψει κάτι πολύ σημαντικό στο Άουσβιτς. Το 1947, όταν αποφασίζει να ξαναγράψει, έλεγε ότι το κείμενό του δεν είχε την πρόθεση να το δημοσιεύσει. Το έγραψε, καθώς έλεγε, γιατί ο ίδιος δεν ήθελε "να ξεχάσει".

Σήμερα, το κείμενό του κυκλοφορεί σε βιβλίο με τον τίτλο "Χρονικό 1941 - 1945" από το ίδρυμα Ετε Αχάμ της Θεσσαλονίκης. Την παρουσίαση κάνει η **Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου** και την επιμέλεια των χειρογράφων ανέλαβε η φιλόλογος του Α.Π.Θ. **Ελένη Ελεγγίτου**.

Το βιβλίο αυτό είναι σπάνια μαρτυρία ενός Έλληνα Εβραίου που έζησε όλες τις φρικιαστικές εμπειρίες των γερμανικών στρατοπέδων και κρεματορίων. Το βιβλίο κυκλοφόρησε τις παραμονές του Α' Συμποσίου Ιστορίας που οργανώθηκε από την Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού και έχει τίτλο "Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη Μακρά Διάρκεια", που θα πραγματοποιηθεί στη Θεσ/νίκη στις 23 - 24 Νοεμβρίου. Το διήμερο αυτό συμπόσιο φιλοδοξεί να φωτίσει την πορεία του εβραϊσμού στον ελληνικό χώρο και ν' αναφέρει την προσφορά του στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ελληνική ιστορία.

(Από το "Αντί", 15.11.1991)

English Summary

of the contents of issue No 119

(January - February 1992)

● A major issue has been recently raised concerning **Greek identity cards**. The Greek government ordered the obligatory inscription of the religious beliefs on the new identity cards although in no other E.E.C. country exists such a compulsion. The Central Board of Jewish Communities in Greece urged the government to change its decision and leave each person to decide for himself.

● In an article Professor P. Christou refers to the **Diaspora Jewry during the first years of Christianity** and its relationship with the new religion.

● A study by Mr Esdra Moissis on the setting of boundaries around the **Jewish quarter in the old and new city plan of Larissa** (a city of the region of Thessaly - Greece). In the same article Mr Moissis lists the Jewish homes of Larissa.

● Commemorating the **Bishop of Chalkis Gregorios** (1891 - 1971), 20 years after his death, the President of the Jewish Community of Chalkis Mr M. Maissis referred to the Bishop's offer to the Jews of the region during the German occupation. Among others the Bishop hid the holy books and articles belonging to the Synagogue, returning them at the end of the War.

● The work and beliefs of Nobel Prize Winner writer **Isaak Bashevits Singer**, who died in 1991, are described in an article by Gelly Vourvouli.

● Personal recollections of an old teacher from **Arta** (a city in Epirus - Greece) on the Jews of his town which unfortunately became extinct during World War II are subject of an article of Mr D. Markou.

● **Historical details on the site "Kastro" in Volos** (a city of the region of Thessaly - Greece), for which a book was recently published, were taken from ketubot.

● An article dedicated to the **International Historical Convention held in Jerusalem** this January under the general theme "The expulsion of the Jews of Spain" and the **exhibition on the Jewish life in Europe** that will be taking place in Berlin until April '92.

● The story of **Marcel Najary**, a Greek Jew who survived Aushwitz, titled "**Chronicle 1941 - 1945**", published by the Institution "Etz Haim" of the Jewish Community of Salonika. The book is a rare testimony of a man who lived all the atrocities of German Concentration Camps.

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ • Σουρμελή 2 • 104 39 ΑΘΗΝΑ, τηλ.: 88.39.951
Υπεύθυνος σύμφωνα με το Νόμο: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΝΙΣΗΜ ΜΑΪΣ, Σουρμελή 2 • ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

